

Handwritten notes and signatures at the top of the page, including a large circular stamp or signature.

საქართველოს პირველი მეფე ფარნავაზი. — შემდეგი დრო
მიტრიდატ დიდის სიკვდილამდე.

თვითთულის ტომის აღორძინების ისტორიაში შეინიშნება შემდეგი ღიზს — საცნობელი ფაქტი, როდესაც ის სიყრმის მდგომარეობიდან გამოდის, ვიდრე საზოგადოებად დაემყარებოდეს, ის ჯერ ოჯახს-ოჯახსად არის დაგლეჯილი. აქ უფროსი სასლის წევრია იმისის მსახურების გამგე, იმისი მცველი, იმისი მძაინებელი. დროს განმავლობაში ის იკრიფება, ერთდება. იმისის მოქალაქეობის, ფორმები წარმატებაში შედის. მთელის ერის თავად აღმოჩნდება საზოგადოების განადმორჩეული უსუტესი პირი. ის არის მთელის ტომის მსაჯული, მღვდელთ-მოძღვარი, მსუდართ — უფროსი ის თავისს მოვალეობას ასრულებს ერის უსუტესთ შემწეობით და რჩევით. ის ამ მოსულოებას გარეთ არა რაით არ გასსვავდება სალსში. ის თავისს მოვალეობას თავისს შემდეგ გადსტუმს სსვა უცსო პირს უსუტესთაგანსვე. დრო გადს. სალსი მწავლდება. იმისი შინაური და გარეული დამოკიდებულება იცვლება. სსვა და სსვა გვარნი სელობანი, რომელნიც უწინ ერთ სელში იყვნენ შეერთებულნი, ასლს დაყოფებიან რამდენსამე ცალკეებულს მტოებად. უმთავრესი მოსულე პირი გადაქცევა მეფედ. იმისს სსლში მყარდება მექვიდრეობა. იმისს მძინებლობას ექვემდებარება მთელი ტომი დაწესდება სსვა და სსვა უწყება: სამოქალაქო განმტეობა, მსუდართ — მთავრობა, მსაჯულთ წესდება, სამღვდელთ-წყობა. ასე უძველესის დროდამ; ასე ვსკლავთ ეკვლგან: სპარსეთში, რომში,

საბერძნეთში, ურბისტანში, თვით საქართველოში. ქართველთ ტომის პირველს სამოქალაქო ფორმასე ჩვენ არა ვიცითრა. ქართლის—ცხოვრება იმას არ შეეხება; ის უჩვენებს მხოლოდ მეორეს ფორმის დროებას და შემდეგ მესამეს ფორმის დროებას. ჩვენის აზრით, თუ ამაში შემდგომი არა ვართ, როდესაც ჩვენნი წინაპარნი კავკასიის მხარეში დასასაღებულან, მაშინ ისინი მეორე ეპოქის სამოქალაქო რიგზე მდგარან-

ქართლის—ცხოვრების თქმულებით, საქართველოში მეფობა დამყარებულა მეორე საუკუნის დამდეგ ქრისტესწინად. ესევე პირველ მეფედ მოიხსენებს ფარნაოზს, შთამომავლობით ქართველნიდს, რომელსაც უძეგინია 302 წლიდან 257 წლამდე... რომ ამ დროს საქართველო სამეფო წესისთვის მომზადებული უფიქრს, რომაე მამინ, თუ ადრეც არა, მეფობა უნდა დაწყებულყო, ამაში ეტყვი არ შეიძლება. სხვა არა იყოს რა საქართველოს მრავალი მატალითი ქმარდა თავაღწინ. საბერძნეთი დამყარდნენ სხვაგან ბევრით ადრე, ვიდრე ჩვენი ქვეყანაში—ეგვიპტეში, მე XXIV საუკუნეში ქრისტეს წინად; საბერძნეთში და ტროადში მე XV საუკუნის ურბისტანში მე X საუკუნე; რომში რომელი: გამეფდა 733 წ. სპარსეთში კიროსი გამეფდა 538 წ. როგორც თვით ქართლის—ცხოვრება მრავალსრობს, სახარებს და აღაწებს ქართველებზე უწინარეს ჰევანდათ თავიანთი მეფეები. რომსებს მეფე ვაქე, უკანასკნელი ჭიკის წარმომადგენელი, მოკლულ იქმნა 328 წელს ბრძოლამ ალექსანდრე მკედლოვნთან. ეს სავკირველია ამ უცხო—ტომთ მატალითებს უნდა ემაქმენა ჩვენს ტომზე. ვაქდა ამისა ფარნაოზმა ვიდრე ის ტანტზე დაჯდებოდა, დიდი საძისაყრი თურმე უჩვენს საქართველოს. იმან მოხზო აქ უცხო—ტომთ მატალითობა და სრული თავისუფლება მიაგო თავის მამულს; ამ გვარი მოღვაწეობა იქ სადაც საღი მომზადებულია სამეფო წესისთვის; ხმარად სატანტოცხანს გაუსნებია იმისს, მეძებულს...

ის უყვარს — ტომთ ბძისებლობა შეუდგა საქართველოს დატყვისს
 ალექსანდრე მაკედონელისაგან. ალექსანდრე მაკედონელი, რომელმაც
 — ქართლის — ტყრობების იქმით — დაიპყრნა ყოველნი ვადენი ქვეყნი-
 სანი, გაძროვიდა დასავლით, შევიდა სამხრით, შემოვიდა ჩრდილოთ,
 გარდმოკლნა ჭკკანნი და მოვიდა ქართლად. აქ ჳმოგნა ცისე — ქალაქ-
 ნი შუა — ქართლ, სადაც ჳმოგნა კაცნი სასტავად მხომოლნი... ამან
 განუყო დაქარაღ თვისი და ყოველთა ცისე — ქალაქთა მოადგინა;
 თვით დადგა მცხეთას და დაუდგინა ლაქარნი ამიერ და ამიერ, სე-
 მოდ და ქეძოდ, და თვით დადგა ქიასხასუელა... მტკვრის — ცისესა
 და თუქსარისა ანა ზრქოდ, რამეთუ კერ მქუძლებდა დაპურობად. ხო-
 ლო სსუანი ცისენი ლა ქალაქნი დაიპყრნა ყქვის თთუე. ხოლო სარკი-
 ნელთა თუქთავანთა ზვირს შეუქცა... მამს ალექსანდრემ მოიცვა
 ქალაქი სარკინე და კერა სადით ჳსნეკა ფრწიცა კაცა... მან მოსკნა
 ყოველნი რგი ნათესავნა ჯღრუელნი ქართლს მყოფნი და დატყუენა
 და დაუტყუა ნათესავნი ქართლონიანი და დაუტყუა მათსუელა ზატრი-
 კად სასელით აზონ, ქე თარედოლისა, ნათესავთ მისი, ქვეყანით მაკე-
 დონით. და მისცა ანი ათასი კაცა ქვეყანათ რომით, რომელსა ჳვი-
 ან თროტათოს, ესე თროტათოსელნი იგანეს კაცნი ძლიერნი და
 მსნენი, კვირთუბოდეს ქვეყანას რომისაჲ, და მოიყვანნა ქართლად,
 მისცა აზონსა ზატრიკსა; და ჳთუტუა ქართლს ეჴის — თავად აზონ
 ზატრიკი და მისთანა სანა იგბ მპურობლად ქართლისა და უბანა
 ალექსანდრემ აზონს, რათა ზატრიკებდენ მსესა და მთავარსა და
 ვარსკვლავთა სუთთა, და მისსუტუბდენ ღმერთისა უჩილავსა, და მბადე-
 ბელსა ყოკლასსა. რამეთუ მან უამსა ანა იუო წინასწარ — მუტუველი
 და მოძღვარი სჯულისა ჳუმბარატისა, რომელმანცა აწვავ და ამნი-
 ლა, რამედ მწრობნა სჯული ესე ალექსანდრე, მეუობასა შან მისსა,
 ყოველსა ქვეყანასა სჯული ესე დაუდგა და წარვიდა ალექსანდრე. ხო-
 ლო ამან აზონმან მოარღვიუნა სღუდენი ქალაქისა მცხეთისა სთუქცე-

ლითურთ, და დაუტევენ ოთხნი ოგი ცისენი, რომელნი მოსდგმიდეს ზიისს ქართლისას: თავადი ცისე, რომელ არს ანძისი, და ერთი ცისე დასასრულს ანძისის ცსკირისას, და ერთი თავის სუდა მცხეთისას: მეოთხე ცისე დასავლეთ, მცხეთა მტკვარსა ზედა, და ესენი მომტვიცნა და განავსნა იგინი ღაშქრითა, და უოველთა ქართლისა ქალაქთა მოარღვივნა ზღუდენი, და დაიხურნა უოველნი ხაზღვარნი ქართლისანი, ბერდუჯის მდინარეიდგან კიდრე სლვაძე სპეციისა დაიხურნა ქართლსა ზედა ეგრისიცა და მოსარკე ჭყენა ოსნი, ლეკნი და სასარსნი 1)»

ფარნავაზი იყო მამით ქართველი, შთამომავალი უფლოსის ძისა, მცხეთოსისა, დედით სპარსი ინპატრიდაჲ. ის იყო ძმის — წელი სა-მარასი, რომელიც ალექსანდრე მაკედონელის მოსვლის დროს მამა — სასლობდა მცხეთაში და თავისი მითურთ, ფარნავაზის მამით, მოგულ იქმნა ალექსანდრესაგან. სამის წლისა ფარნავაზი დედამ შექსინსა ვაკვასიის მთაში და აღსარდა იქ; შემდეგ ისევ მცხეთას მოჭმართა. ფარნავაზ იყო გონიერი, შემართებული მსუდარი და დასკულანებული მონადირე. აწონის შიშის გამო ის კი — სანი ჭიარავდა თავისს ღირსებას. აწონმა იცნა ფარნავაზი და »შეიეკარა, ყიდუც იგი მონადირობისათვის«. დედა ფარნავაზისა აწონს შიშით უმისერდა და დაიყოლია შვილი თავისს მებთან წასვლასე, ინპატრიში. თუმცა ფარნავაზს უჭირ — უნდა დატეკება საყოფლისა მამათა მისთასა, მაგრამ ერთმა წინასწარ — მაუწყებელმა სისამარმა სრულებით გაჭიანტა. იმისი ნისლით მოცული ფიქრი. ესე არს — სთქვა იმან — მე წარვალ საზნის და მუნ სიკეთეს მივეტევი. ამ უმად, როდესაც ის მარტო ნადირობდა დიდის ველში და ისრით დაკოდილს ირემს სდევნიდა, ფარნავაზი მიაწყდა, მწუნის დროს, ერთს ძველადვე ჭვით ამოქოლულს კულის —

1) ქართლის-ცსკირება, წიგნი 1, გვ. 27—28.

ქებას. დასისა მძაფრმა წვიმამ, ფარნავაზმა გამოარღვია კარი და შევი-
დო შიგნით. აქ ჰპოვა მიუწდომელი განძი, ოქრო—ვერცხლი და
სამსახურებელი ოქროსა და ვერცხლისა მიუწდომელი. განციოფრე-
ბულმა ფარნავაზის მოიგონა თავისი სიზმარი და აცნობა დედს ორის
დითოერთ. მოვიდნენ სამნივე დამე სასკდრებით და ჭურჭლებით.
აწვეს განძის გამოღება. გათენების დროს კვლად აღმოქმნიან კარი
ქებასა მის და ეგრეთ გამოგრიბეს იგი სუთ დამე და დაიგულეს სი-
მარჯვესა მათსა.

მაშინ ფარნავაზმა წარუგზავნა მონა ეგრისის მივლბელს ქუჯს.
„შე ვარ—შეუთავლა ქუჯს—ნათესავი უფლოსისა, მცხეთოხის ძისა,
და ძმის—წული სამარა მამა—სასლისისა; და არს ჩემთან სვასტაგი
დიდ—ძალი; აწ იხიბუ რათა მიუ სვასტაგითა მოვიდე შენთანა და
ვიეწეთ ჩვენ ძმა, და ვისმარათ სვასტაგი იგი ორთავე გამოუჩნდეთ
ჩვენ ძტურად აზონს ერის—თავს და სკამან ჩვენსან გვეს ჩვენ ძლე-
უ გუთილი. მიწვეული ფარნავაზი ფარულად გაემგზავრა დედით და
დებით, და თან წაიღო განძი, რამდენიც შესძლო. შემდეგ რჩევისა,
ფარნავაზმა მოიწვია ოს—ლეკნი, რომელნიც მტრობით უმსყრდნენ
აზონს სარკის გამო, შემოიკრიბა ეგრისით ურიცხვი სპა და გელაძ-
ქრა. თავისის მსრით აზონმა მოიწვია თავისი სპა, შემოიკრიბა. ათ—
ასი რჩეული რომთაგანი „რომელთა, ქართლის—ცხოვრების სიტუ-
ვით, ბრძოლი წაჭკიდებოდა აზონისეს; განუდგეს აზონს და მოვი-
დეს წინაშე ფარნავაზისა. მაშინ ყოველი ქართველი განუდგეს აზონს;
თვით სპახი რომელ დაჩხინილ იფხეს, ვერლარა მიუწდო მათ, რამეთუ
ბრძოლს მოქმედ იყო. წარვიდა აზონ და მივიდა ვლარჯეთს და
გამაგრდა იგი სიმაგრეთა შინა ვლარჯეთისათა. ხალხი მოვიდა ფარ-
ნავაზ მცხეთას და დაიხურა ოთხნი იგი ცისენი მცხეთისანი, და
მასვე წელიწადს შინა დაიხურა ყოველი ქართლი, თვინიერ ვლარჯეთი-
სა. —მეორეს წელს აზონი ასადის სპით, რომელიც საბერძნეთით

მომხსენს, თვითონ გაელაშქრა ფაწნავაზზე. ფაწნავაზმა ქუევისა, ოსკ-
ბისა და ანტიოქოზის სომქსთ ერისთავთ შემწეობით სრულებით
სძლია ბერძნებს ანტონის ნაქალაქებს, რომელსა ერქვა ქაჯთა — ქალაქი,
რომელ არს ჭურბი. აზონი მოიგდა; ურიცხვი იმისი სპა. მოისრა და
დატყვევებულ იქმნა. ფაწნავაზმა წამდოსტყუენა სსზღვარდი საბერძნე-
ფისა, დაიპყრა კლარჯეთი, შემოვიდა მცხეთას დიდის. მისარულით
და სამდიდრესა მისსა ზედა დაერთა სვასტატი აზონისა და იქმნა
სიმიდირე გადაწყული».

„სოლო ეგრისის წყალს ქვემოდ დარჩა ჰერძენთა, რომეთუ
მკვიდრთა მის ადგილისათა არა იხებეს გარდგობა ბერძენთ მამინ
ფაწნავაზ მისცა დიო თვისი ოკისთა მეფესა ცოლად და მეორე და
თვისი მისცა ქუევის ცოლად, და მისცა ქუევის ეგრისის წყალსა და
როინს შუა ზღვიდგან მთამდე, რომელსა შინა არს ეგრისი და სვას-
ნეთი, და დაატვიცა იგი ერისთავად მუნ, და მუნ ქუევიმ აღამენა
ცისუგოჯი. მამინ ფაწნავაზ უშიშ იქმნა ყოველთა მტერთა თვისთა-
გან, და მეფე იქმნა ყოველსა ქართლსა და გურსა ზედა».

„განამკვლანა ფაწნავაზ ყოველნი მსუდანნი ქართლისიანი,
გაჩაწესნა ერისთავნი რვანი და სვასპეტი ერთი გაგზავნა მარჯვის
ერისთავად, და მისცა მცირით მთადგან, რომელ არს ღისი, ვიდრე
ზღვამდე, რომინს ზემოთ. ამარვე ფაწნავაზ აღუქმენნა რომნი ციხენი,
შორავანი და დიშა. მეორე გაგზავნა განუთისა ერისთავად, და მის-
ცა არაგვითგან ვიდრე ჭრეთამდე, რომელ არს კასეთი და კუსეთი.
მესამე გაგზავნა ხუხანისა ერისთავად, და მისცა ბერდუჯის მდინა
რითგან ვიდრე თბილისამდე და ზაჩინამდის, რომელ არს გარდახანი.
მეოთხე გაგზავნა მამშვილდეს ერისთავად, და მისცა სკვარეთისა
მდინარდგან ვიდრე მამშვილდე, რომელ არს ციხი და ახოცა. მესამე
გაგზავნა წინდას ერისთავად, და ფაწნავაზითგან ვიდრე თავამდე მტკა-
რისა, რომელ არს ჟავახეთი, ვოლხა და ანტონი. მეექვსე გაგზავნა

რძის ერისთავად, და მისცა ტაშისკარიდგან ვიდრე არსიანთამ-
 დის, ნოსტის თავითგან ზღვაძდის, რომელ არს სამცხე და აჭარა.
 მეშვიდე გავაზენა კლარჯეთის ერისთავად, და მისცა არსიანთგან
 ვიდრე ზღვაძდე. და ქუჩი იყო ერისთავი. მეერე დადგინა სპასპე-
 ტად და მისცა თბილისიდგან და არაგვიდგან ვიდრე ტაშისკარამდე
 და ფანავარამდე, რომელ არს შიდაქართლი. ესე სპასპეტი ყოფ-
 ლადვე წინაშე მეფისა მთავრობდის, განაკუბდის ყოველთა ერისთავთა
 შედა, ხოლო ამათ ერისთავთა ქვეშე, ადგილთა და ადგილთა გან-
 ხინსა სპასპეტი და ათასის თავნი, და მათ ყოველთაგან მოვიდის
 სარკი სამეფო და სავრისთავო. ესრეთ განაწესა ესე ყოველი ფარ-
 ნავაზ, მიმსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა ფარნავაზმა მოი-
 ეწინა ცოლი დურმუგელთა, ნათესავი კეკელისსა მოხდულა. ქალაქი
 მცხეთა მტოიციად და ყოველი ქალაქნი და ციხენი ქართლისანი მო-
 რხობულნი აღექვსნდრესავან; და მან აღაშენა იგინი, და კერლარა
 იმიეს შერი ბერძენთა ფარნავაზსა შედა, რამეთუ უცალო იყვნეს
 იგინი უფლისგან, რომთასა ამანვე ფარნავაზ შექმნა კერში დიდო
 სსიქლს შედა თვისსა ესევე არს არმაზი და ფარნავაზს სპარსულად
 არმაზ ერქვა, ამართა კერში იგი არმაზთ თავსა შედა ქართლისსა;
 რომელსა მიერითგან ეწოდა არმაზი, კერზისა მისთვის და ქმნა სტ-
 ფურები დიდა კერზისა მისთვის აღმართებულისა. აც და შვიდნი
 წლისა მეფე იქმნა და სამცხე და სურათს წელს მეფობდა ნებოკად და
 მსახურებდა იგი ანტიოქოსს მეფესა ასურთს ტანისსა ყოველი დღე-
 ნი მისნი რა დაჯდა, მშვიდობით დაუვნა, და აღაშენა და განავსო
 ქართლი; თვენი გასავსებულსანი და სთვლისი არსიანო დაუვნის მცხე-
 თას სამეფოსა და თვენი სამთრისანი დაუვნის; ტახიანთა; ხოლო
 თვენი შავსებულსანი წუნდას; და უამითი-უამად მივიდის ერისს და
 კლარჯეთს და მოვიდის მერველნი და კლარჯნი და განავსეს ყო-
 ველი საქმე დაშლიდა, ხოლო რომნი იგი ათასნი მხედარნი, რომელნი

აწონისგან მოკროსეს ფარსაკას. იგინი განჭყენა სვეთა და ქვეყანათა შინა, იპყნა იგინი კეთილად, რამეთუ ბრძოლასა მას აწონისა მსნედ იყვნეს, და უწოდა მათ სასელად აწინაურსინა 1).

თუ მკითხველი მოიგონებს, ჩვენ ამ თსზულებასში რამდენჯერმე გვითქვამს — ეს უოკულთვის თვალ წინ უნდ გვქონდეს — რომ ძველს თქმულებაში სამდვილი შემოსვევა და სლანური ამბავი. ერთმანეთში არეულია. ამ აწრს ცხადად გვიმტკიცებენ ფაქტები, რომელნიც საქართველას ისტორიის პირველ-დაწყებაში, ჩვენ გამოვიკვლიეთ. ამ აწრსვე გვიძახებენ ქართლის-ცხოვრების სურათი ალექსანდრე მაკედონელსე და თვით ფარსაკას მეფესე. — არ არის თითქმის არც ერთი ტომი აწინაში, რომ ალექსანდრეს ანუ ისკანდრეს არც ისენიბედეს თავისს მატინაში. «ისკანდრეს აწიელებისთვის ის მნიშვნელობა აქვს, რა მნიშვნელობაც აქვს იული ცესარს გალლებისთვის». ქართლის-ცხოვრების სიტუვით, მთელი კავკასიის სამსრე — მსარეები დაიპყრა თვითონ ალექსანდრემ, თუბცა ამ სვანსე არც კვიტი-კურტი, არც არჩინი სრულებით არას ამბობენ 2). საიდას და როგორ მიუთვისებიათ ქართველებს ეს თქმულება, ამისი გამოკვლევა არ შეკვიძლანს. ესეცა უეჭველი, რომ ჩვენს ტომში ის ძველადგვა გავრცელებული. მეექვსეს საუკ. იოანე ზედაძინელი შიო ძღვიმელის ცხოვრებაში ალექსანდრეს უოფნას საქართველასში დაწმუნებით იტყვის 3). ამასაც ამბობენ, ვითომც ალექსანდრეს მთელი სძელეთი დაეპყრას ქართველების შემწეობით. მე XII საუკ. დავით აღმაშენებლის ბიოგრაფიი ჩამოსთვლის სსვა და სსვა მსარეს, რომელიც მაკედონელს დაუჭერია, და დანასრულ იტყვის: „ამან მოკლელ უოკული ქვეყანა და ქმნა რა იგი ქმნა და თუ არა ქართველთა სპიათა ვერცარა ალექსანდრე იქმონდა“

1) ქართლის-ცხოვრება, წიგნი I, გვ. 28—32.

2) Dubois Voyage autour du Caucase, t. II, p. 31.

3) Hist. de la Géor. t. I, p. 33 n. 6.

კარგსა 1)ა. ალექსანდრეს ცხოვრება, იმისი მოღვაწეობა, უოკელიკე იმისი ფეხის გადადგმა დაწერილებით ზრის გამოკვლეული; და თუძცა ჩვენ მსარეში ის არ ყოფილავ, მაგრამ შემდეგი ფაგტებზე უნდა ვიჭონიოთ მსედველობაში, ალექსანდრემ დაიმონავა მეომარნი ტომნი, რომელნიც კასპიის ზღვის სამხრეთად ცხოვრობდნენ მთებში და აქ გასტრა გზებოც რომელითაც უნდოდნა დაეკავშირებინა ერთი მეორესთან სასუალოაზის ადმონავლეთი და დასავლეთი, ჩრდილოეთი და სამსრეთი 2). მცირე—ზნიაში ალექსანდრემ გავლთ თავრის მთა, დაიჭინა სხვათა შორის კილიგია და შევიდა კილიგიის ქალაქში ცვანში 3); იმან დაიჭინა აგრეთვე ბერძნების გოლონია ძილეტი, რომელსაც ეპურა: შავის-ზღვის პირად გაბსეული გოლონიები 4). ალექსანდრემ გავზავნა, სტრატონის სიტყვიით, ჯავისი მსედართაფროსი. მემონი ისპირატის აქრას მადნის დასატრად, სენამარტენი ამბობს, რომ ისპირატი არისა ისპირი. ზემო ქართლში, სადაც აქამამდე სსვა და სსვა მადნები თურმე იპოვება 5). გარდა ამისი, ვაკავზიის საზღვრად კასპიის ზღვაზე იყო განსაკუთრებით მიქცეული ალექსანდრეს უურადლება. იმ დროს ფიქრობდნენ, ვითომც კასპიის ზღვა შეადგენდა ჩრდილო-ოკეანის ნაწილს და ალექსანდრეს ჭსურდა გამოეკვლია იმისი ნაპირებ და საკატრო გზები გაესსნა იმისს მოსაზღვრე ტომებში. იმან კაინის კასპიის ზღვაზე ფლოტს, რომელსაც უნდა შეეტეო დაკავშირებულთა თუ არა კასპიის ზღვა ოკეანთან შავის ზღვის შემწყობით და ანუ სსვა ზღვების შუამავლობით ინდოეთთან. ამ კვარად მოიევანეს ცნობაში

1) ქართლ-ცხ. I, გვ. 260.
 2) *Шлоссера Всемирная Исторія, 1861, т. II, 344—345.*
 3) V. S.—*Mart. Asie Mineure t. II, p. 343.*
 4) *Ibid. II, p. 340.*
 5) S.—*Mart. Mém. sur l' Arm. t. I, p. 69.*

ჟერ კასპიის ზღვის სამხრეთი ნაპირები; შემდეგ აღმოსავლეთი კედლები თაქსარტის მდინარემდე; მასუგან დასავლეთი ნაპირები ალბანიამდე, ანუ დერბენტამდე, რომლის დაფუძნებასაც ზოგნი ალექსანდრეს მიაწერენ და ადგილამდელი თქმულება დერბენტის ძველს ზღუდას აქამდედე, ალექსანდრეს, სახელს უწოდებს 1)

შემდეგ ამისა შესამდებელი საქმეა სომხეთისა და საქართველს დაჭერა, ალექსანდრეს ჯარისკაცს, და არა თვით ალექსანდრესაგან. ამისს დასამტკიცებლად ბროსესი უჩვენებს ფრანციზულის ქართლის ცხოვრების შენიშვნაში სომხურს ენაზე ბერძუნისა და ლათინურის წყაროებიდან შედგენილს ალექსანდრეს ცხოვრებას, რომელიც გენერალში გამოუცხათ 1842 წელს. ამ წიგნში ალექსანდრე სწერს ხოვანდელს: აღიშნადას: ... აქედამ ჩვენ ვაკემგზავრებით, და შივადქით კლდექვამბებს, სადაც მე გამოავტრევინიე სასხოვრად ოგოროთაც ჩემი სხეული და სხელები ჩემგან დამონაგებულის ბესისისა, არივარდანის და მანავის მეფეებისა; აგრეთვე სასელები მეფეებისა მარსთა, სომხეთა, იბერიელთა და ყოველთა სხარსთა, რომელთაც დიდი დარი, ბძახულებდა 2). სომხეთის დაჭერა ალექსანდრესაგან სომხის მატანეს სიტყვითა უტკეული საქმეა. იმისის თქმით სომხის მეფე ვაჭე, ძე ვანისა, უკანახელი ჭაოსის სახლის წეერი, შოიკლა, რადესაც ის ალექსანდრეს ებრძოდა და ალექსანდრემ თავისს მოადგილედ სომხეთში დანიშნა სპარსი მითრინეში 3). ჩვენ ვიცით, რომ ალექსანდრე ეველს იმისგან დამონაგებულს მსარეებში თავისს მოადგილეს უნიშნავდა 4).

1) *Esprit des lois* par Montesquieu, 1860, p. 293—297.
Исторія Грузии по Баратова, тетрадь первая, 1865 г. стр. 22—23.

2) *Hist. de la Géor.* partie I, p. 35, note 6.

3) *S—Mart. Mem. sur. l' Arm. t, I, p. 285—286.*

4) *Шоссера Всемирн. История, т. II, 348.*

— მასადაძე სომხეთის მართანეს თქმულა, რომელსაც ჩვენ აქ გუ-
ჩვენებთ, სიმართლეზე დიად ასლოა... რაც აღექსანდრესაგან სომხეთს
შემოსვა, იგივე უნდა შემოსევიყო თავთ საქართველოს. ამასი არც
ჩვენა გაქს ეტვი, არც ბროსეს, რომელსაც საქმის გარემოება პირ-
ველის წყაროებიდამ ამოუგითსავს.— ჩვენ მოლოდ ქართლის-ცხოვ-
რების აზონი ეტვი ქვიძი გვევს. აზონი. მოგვავონებს. იმ აზონს,
რომელიც ზღაპრულს დროებაში არგონავტების სომადლით გოლსი-
დაში შემოსულა. ამითი ჩვენ ის არ გვინდა ვთქვათ, რომ აღექსანდ-
რეს არა ჭეოლიყო თავისი მოადგილე საქართველოში, რეგონახანც
სომხეთში, როგონახანც სხვაგან. ამას დაურთავთ აქ რომ აზონ ერ-
ქვა იმას თუ არა, ეს სულ ერთია. თვით იმისს მოქმედებაში, რო-
გონც ამას ქართლის-ცხოვრება გვიამბობს, ისტორიულს წინააღმდე-
გობას ჩვენ არა ვხედავთ. აზონს. პატრიკიობს. და ასინათსის ჯარის
მიცემა იმისთვის აღექსანდრესაგან გი ცრუ-თქმულა: პატრიკიობს
ჯერ არ იყო. ეს მოხელეობა ეგუთფის რომის იმპერიის უკა-
ნასკნელს დროებს, ის პირველად შემოდის ხმარებაში კონსტანტინე
იმპერატორის დროს მე IV საუკ. დამდეგს ქრისტეს შობის შემდეგ 1).
იუვენ თუ არა აღექსანდრეს სმსს-ურში რომელი, ჩვენ არ
გიცით. ასინათსის ჯარის მიცემა აზონისთვის აღექსანდრეს. არ შე-
ძლო მამინ, როდესაც თვითონაც სპარსეთთან სამრად სპარსეთით
გამოვიდა 34 ათასის ქვეითის, ჯარით და 4 ათასის ცხენოსნის ჯა-
რით 2).

თვით ფარნავაზ მეფეზე ჩვენ არ შეგვიძლიან დავეშინებოდით.
ვთქვათ, ნამდვილი ისტორიული პირია ის თუ არა. შესაძლებელია

1) Hist. de la Géor. partie I, p. 35 n. 6. Diction. Univ.
d, his, et géogr. Bouillet, 1861. Paris, p. 1360.

2) Дрелера Исторія умст. разв. Европы, т. I,
стр. 146.

ერთიც და მეორეც აზიის გამოკვლევა მომავალს დროს უნდა მივან-
დლოთ. ჩვენ ჩვენის მხრით არ ვეჭვებულვით იმისს სინამდვილესე-
ფანსავსად სასილწოდებულნი ვიხნი ისსენების რეგორათაც ბედ-
ნულს მატანესი 1), აგრეთვე სომხის ისტორიაში. ეს უკანასკნელი
ქალაქით დინასტიის მეფეების წიგსში უჩვენებს რომ ფრ-
ნავასზე ვიწველი მეფობდა მე VII საუკ., მეორე მე V საუკ. გასულს
ქრისტოს წინად 2). ჩვენ ვეჭვებულვით საქართველოს ფანსავსისა-
გან შემოტანისად წესდებაში. ჩვენ ვთვითვობთ, რომ რეგორათაც
სამოქალაქო და სამხედრო დაწეობილება, რეგორათაც სარწმუნოების
რიგი, თვით გერვი არმანი ძველადვე უნდა იუვენ დაძვარებულნი ჩვენს
ძველსაში. ასეა ეგვლა ტომის ისტორიაში, რომ ერთს დროს და
ერთს რომელსამე ზღაბრულს თუ ისტორიულს ვინს საღისის თქმუ-
ლება მიაწერს სხვა და სხვა დროს მიღებულს მოქმედებას, სხვა და
სხვა ვინთ მოღვაწეობს. მოვიგონოთ ქართული მხედრული. ქართ-
ლისცხოვრების თქმით მხედრული მოგონილია ფანსავსისაგან, თუმ-
ცა ჩვენ ზემოდ დავამტკიცეთ, რომ ეს ფანსავსზე ბევრით გვიან
შემოდის სმარებაში. მოვიგონოთ თვით ჩვენ დროს თითქმის სა-
ზოგადოდ გავრცელებული თქმულება თამარ დედოფლის შრომასე:
ეს თქმულება ეოკელსავე დინსსასსოვარს ცინესიმაგრეს თუ ტამარს
მსქართველში მიაწერს თამარს, თუმცა დარწმუნებით ვიცით, რომ
იმათგანი თითქმის ორი-სამა თამარის ნამდომი არ არის... განსა-
გუთრებითი უზრადლება ასალო მეცნიერთაგან მიქცეული ფანსავსის
ცხოვრებაში მოხსენებულს დიღმის გლდეკებაში ნამოვს სვანტაკსე.
ამ სიტყვის მნიშვნელობასეა ბერიულ უნდა შევდგეთ. ფანსავს

1) Plutarque, Vie des hommes illustres. Paris, 1858, t. IV
p. 438, 442, 480.

2) Hist. de la Geor. t. I, p. 37 n. 1, Mém. sur l'Arm.
t. I, p. 408.

ახე შეუთვალის ქუეხს: „და არს სემთანს სვასტაგი დიდძალი, გისმაროთ სვასტაგი იგი ორთავე“. ქუეხი უზასუსებს: ანუ შურობ სვასტაგსა შეხსა და სვასტაგებითა შენითა გენგიძრავლენ სვანთ შენთი 1). სომხურს ქრანიკაში, რომელთა, როგორც უკმოთაც უკმოქმდს, ქართლის ცხოვრებადამ არის ძველადვე გამოწერილნი, ხოლოქამია: არის სემთანს დიდძალი ვერძი... ვერძითა შენითა გენგიძრავლეთ სვანთ. 2) ვერძიელნი ნუმიზმატიკი, რომელნიც ძველნი საქართველის მასათების განსილვაში შესულან, ამტკიცებენ, ვითომც სვასტაგად იგულისხმებოდნენ გერცხლის ფული, ვითომც ასლაც იმას მთიულნი ქართველნი სვასტაგად ფულს უწოდებენ. მართლად და საქართველოში დროთა დრომდე ჩვენ ვხვდებით სხვა-და-სხვა ტყვას მასეთებს: იმათში უძველესი ათინაში მოჭრილი მასეთები, რომელთაც ეწოდება დარქი, დარქმა და თეთრ დარქმა; ვხვდებით აგრეთვე ალაქანდრე მაკედონელის მასეთებს. უძველესნი ძველს მასეთებში არის მატყრა გერცხლის ფული, რომელსაც კალსიდიის მასეთს უწოდებენ: ერთს იმისს მხარეზეა გამოჭრილი დედაკაცის თავი ეგვიპტურის თავ-სასურთი, მეორეზეა სარის თავი. წარწერა იმას აქვს ბერძნულად: მოხსილნი სხვა მასეთების წარწერა არის: დიოსკურია, კალსიდა... ამტკიცებენ რომ ფარნავაზის დროს და წინადაც საქართველოს თავისი მასეთები არა ჰქონია. რომ აქ იხმარებოდა ბერძნული მასეთები, რომელნიც შავის ზღვის შორეულ მოთქილს კალსიანებში იჭედებოდნენ. ამ მასეთებაგანა თურმე იყო ფარნავაზის სვასტაგი 3).

საქართველოს ბირგელი - სცნობული ფარნავაზის ცხოვრებაში სვანთ არის სვასტაგი

1) ქართლ-ცხოვრ., I, გვ. 30.
 2) Chronique armén. Addit. et Eclaircis, 1841, p. 8.
 3) Brosses, Revue de numismatique géorgienne. SPB., 1847, p. 15—16. Lanquois, Essai de classification des suites monét. de la Géorgie, 1860, p. 11—13.

ქართველთა დაყოფა საქონისთავრებად, რომელიც ქართლის ცხოვრების თქმით იყო ცნება, და გასუბტის შეძენებით გი ათა 1). ამ შემთხვევაში ქართლის ცხოვრება სრულებით ეთანხმება ჩვენს ტომის გეოგრაფიულს და ეთნოგრაფიულს დანაწილებას, ამ ბუნების თვისებაზე იყო შემდეგშია ც დაანსებული საქართველოს პოლიტიკური და შინაგანი დაყოფა. შემდეგ, როგორც ამას თავისს ადგილს გუჩვენებთ, საქონისთავრები უფრო და უფრო დაძვინდა; რიტსვი იმათი გამკაცლდა. შირველ ერისთავად ანუ სპასხეტად ყოველთვის იყო ქართლის ერისთავი; რომელიც განსჯება ვერისის საზღვარს ზეთ, ესე იგი ტრძის-გარისა, ფარავანისა, და ღიბის მთასქვეით არაგვითყვითლსამდე 2). ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ბველადვე უნდა იყოს მთელი საქართველო დაყოფილი ოთხ სადრომოდ, რომელსაც გასუბტი მონისხენებს თავისს გეოგრაფიაში. იმისის სიტყვით... «წინა მბრძოლნი იუგუნ თორელნი, ცისის ჯვარელნი და ახალ ცისელნი, და მიმყოლნი მათნი სრულიად მესხნი და კლარჯინ და სომხითისა რომელნი ებურათ. ხალხი მემარჯუნე მიმსკლელსტემელნი სრულიად ღისთ-იქითი აფხაზ-ჯიქითურთ. ხალხი მემარცხსეთ მიმსკლელსტემელნი სრულიად ჭერ-კახნი, ხალხი მეთვისა ადმის მხუცობელნი ქართველნი და რომელნი რომით სზანიკუენენ მეფესა. განა რდესმე სამად მიმსკლელად ანუ სხვა-რიგ შიიყვანისა, ერთად ამჯობინის მეფე ანუ სპასალარი 3)». ამ დროს, რომელსაც ჩვენ აღწერეთ, ქართლის ცხოვრების თქმით, ქართველებად იწოდებინ აწინდელნი მესხნი, ქართველნი და გასულნი. ამერეთის სასული ჭერ არ არის ხმარებაში. სიტყვა ღისთ-ამერი, ღისთ-ამერი, ანუ იმერნი და ამერნი შირველად იხმარება მე XII საუკ.

1) Hist. de la Géor. I, p. 42 n. 2

2) Hist. de la Géor. I, 42. გასუბტის გეოგრაფიულ აღწერას საქართველო გ. 276.

3) იქვე, გვ. 34.

გორაკი მეფის დროს 1). ისინი იწოდებიან ხან ეგრისელებად, ხან მეგრელებად. მესხი თუშტა იხსენიება, მაგრამ ჯერ ისიც საზოგადოდ ან იხმარება 2); ლაზნი ანუ ჭანნი ამ სახელითვე არიან ძველად ცნობილნი; ტრაპიზონი, ქართლის-ცხოვრების თქმით, იყო დასახლებული მეგრელებისაგან, ესე იგი აწინდელის ჭახებისაგან, რომელნიც მეგრელები არიან 3). სვანეთი სვანეთადვე იხსენიება. სვანეთი შეადგენდა სამთავროს ეგრისის მთავრისას; ანდრია მცხეთელის დროს აქ მთავრობდა დედაყატი 4). საზოგადოდ უნდა ვთქვათ, რომ ასეანდელი ქართლი ძველს დროს იწოდება შიდა ქართლად, შიდა-ქალაქად, ზედა-საფლებად. შემდეგ იხმარება ზემო-ქვეყანა, ქვემო-ქვეყანა. პირველი ჭნიშნავდა მთელს ქართლს, რომელაც ბოლოს ზემო-ქართლად და ქვემო-ქართლად დაიყო, მკარე ჭნიშნავდა ბერკეთს და მეგრელოდთურთ 5). — ფარნავაზის დროს მოხსენიებული «ათხნი ციხენი, რომელნიც მოხდგმიდეს პირსა ქართლისასა», როგორც ბრახსეს საფუძვლიანად შეუნიშნვეს, არიან ათხნი საქართველოს შესაკლნი სუბანი 6). რომელთაც თვით სტრაბონი აკვიწებს და რომელნიც ჩვენ «საქართველოს» პირველს რეულში ვრცლად გამოვკვლიეთ 7). ქართლის-ცხოვრების თქმულება, ვითამც — ქართული, აზნაურთ, წარმოდგარყოფს აზონის სახელისაგან, ცრუ-თქმულებას; ანდა გამოკვლეულია დაჭეშმარიტებით, რომ ამ სიტყვის ნამდვილი ფესვი არის

1) Hist. de la Géor. I, p. 388.

2) Ibid. p. 56, 59, 61, 69, 74, 264.

3) Ibid. p. 107, 264, 307.

4) Ibid. p. 40, 44, 61, 183.

5) Ibid. p. 42, 64, 65, 71, 204, 248, 301, 314 n. 5.

6) Ibid. p. 34 n. 5.

7) «საქართველო», პირ. რეული, გვ. 84-84.

სომხური აზნოვანობა, განვითარებულია აზნოვან-კეთილ შობი-
ლი 1). ამისთვისაც სიტყვა აზნოვანი თვით ქართულს სამღვთა-წერილს
ენაზე ჰნიშნავს თავისუფალს 2), როგორათაც სომხურს ენაზე აზ-
ტი 3).

აქ შეიძლება შეუზღვედლებოთ დაკტოვოთ ის დამოკიდებულება,
რომელიც საქართველოს ფარნავაზის დროს და შემდეგ ჰქონდა უცხო-
ტომებთან, ესე იგი ბერძნებთან და სირიის მეფეებთან. ჩვენ კიდევ
კონკრეტით ბერძნების წყაროებიდან, რომ ძველადვე ბერძნებს ეპყრათ მთე-
ლი შავის ზღვის გარეშე პირები, რომ საქართველოს მხრივ იმას
კოლხიძეებს შეუდგენდნენ ფაზისი, ჭკრაგლეა, დიოსკურიზი, ცორიგო-
ნი, ბატა და სხ. 4). ბერძნების ცნობას ამ საგანზე ქართლის-ცხო-
ვრებაც ეთანხმება. ვნახოთ, რას ამბობს ის ნაძღვი. სულ ძველად
იმას ქართლის-ცხოვრება მოიხსენებს ბერით ადრე ფარნავაზზე, სა-
ხელდობრ მაშინ, როდესაც ის ჯერ ზღაპრულს დროებას წარმოგვი-
დგენს, როდესაც ქართლისიანი სპარსეთის გაკლეს ებრძვიან. იმასვე უჩ-
ვენებს ის შემდეგაც. ძველად სპარსებთან ბრძოლაში, ქართლის-ცხოვრების
თქმით, «შევიეს ბერძენნი ქართლისიანთა და მკლეს ერისთავი სპარ-
სთა... ხოლო ქერის წყლის ქვემოთ დარჩათ ბერძენთა» 5). ფარნავაზმა
სპარსის დამარცხების შემდეგ ამოსტეკენ საზღვარი ხაბერძენეთისა და და-
იხურა კლდეკეთი. ხოლო უკრისის წყალს ქვემოთ დარჩათ ბერძენთა,

1) S—Mart. Mém. sur l' Arm. t. II, p. 200 n. 4. Hist
de la Géor. t. II, jntrod. et tablés. p. XXIV.

2) ეპისტ. კოლას. III, 8.

3) *Мусея Хоренск. Исторія Арменіи, переводъ Эмун,*
1858. стр. 313.

4) «საქართველო», პირ. რეეული გვ. 67.

5) «მნათობი», მსტრ. გვ. 85, შენიშვ. 1.

39503
 რამეთუ მკვიდრთა მის ადგილისათა არა ინებეს კარდგომა ბერძენთა 1) გარსა-ბაქარის დროს, რომელიც მეუობდა მეოთხის საუგ. გასულს და რომელიც «იყო უწმინო და მოძულე სჯულისა... განუდგეს მას კლარჯინი და მიერთვნეს ბერძენთა, და დაიხურეს ბერძენთა თუხარისი და ყოველი კლარჯეთი, ზღვიდგან არსიანთამდე, და დარჩა. გარსა — ბაქარს ქართლი, თონიერ კლარჯეთისა, და ჭრეთი და ეგრისი 2)». «მინდაც მეფე (408-410) ბერძენთაგან ეძიებდა კლარჯეთს, საზღვართა ქართლისათა 3)». გასტანგ გორგასლანის მეფობაში (446-499) «გამოვიდეს ბერძენნი აფხაზეთით, რამეთუ ბერძენთა ჭქანდა ეგრის წყალს ქვემოთ გერძი ყოველი, დაიხურეს ქვემოთ ეგრის წყლითგან ვიდრე ცისე — გოჯამდე 4)»... «და უგუნ — სცა გეისარმან საზღვარი ქართლისანი, ცისე თუხარისი და კლარჯეთი ყოველი, ზღვითგან ვიდრე არსიანთამდე და სეკნი, რომელნი მოსდგასან დადოთა: და გამოიგოთსა გეისარმან საზღვარი საბერძნეთისა, ქვეყანაი ზღვის პირსა, რომელ არს აფხაზეთი, და ჭრქვა: «ესე ეგრის წყლითგან ვიდრე მდინარემდე მცირისა — საზარეთისა, ესე საზღვარი არს საბერძნეთისა, აღექსანდრობითგან, რომელი აწ შენ მოგიღია მკლავითა ჩვენგან. აწ იგი ეგუ — მოგვეცე, და ოდეს წარიყვანებდე ცოლსა შენსა ასულსა ჩვენსა, მაშინ მოგვეცე მისგან ქვეყანა. და დაუწერა ეგრის — წყალსა და კლარჯეთსა შუა ქვეყანაი ზითვად და სხვაი აფხაზეთი უგუნცა გასტანგ ბერძენთა 5)». ადარნასეს დროს (919—939) «კვალად წარიდეს ბერძენთა საზღვარი ქართლისა, სპერი და ბოლო კლარჯეთისა,

1) ქართლ-ცხოვრ. გვ. 31.

2) იქვე, გვ. 105—106.

3) იქვე, გვ. 107.

4) იქვე, გვ. 112.

5) იქვე, გვ. 132.

ზღვის შირი და შვილნი სტეფანოზისნი დაჩხეს კლდეთა შინა კლარჯეთისათა 1)».

ბერძნების თქმულებას რომ არ მოეღწია ჩვენამდე იმათს გოლონიებზე შავის ზღვის ზარად, მაშინაც ამ ქართლის—ცხოვრების ცნობებზე ეჭვი არ შეიძლება და ასე ცხადია ისა. არ შეიძლება უფრო ამიტომ, რომ აქამომდე დატული ადგილობრივი ძველი ნანგრევები ჰქონდნენ ქართლის—ცხოვრების ნაშობს. ეს ნანგრევები ჩვენ ამას წინააღმდეგ მოვისხენეთ: ისინი არიან გაბნეულნი აფსუგეთში, სამეგრელოში, გურიაში და თვით ზემო—იმერეთში 2.) ისინივე ამტკიცებენ ბერძნების სან—გრძლივს მფლობელობას შავის ზღვის შირად კლარჯეთი და შთელი მსარე ეგრისის (ენგურის) წყალს ქვემოთ ვიდრე მდინარემდე მცირე—სასარკეთისა (ყუბანისა) შეადგენდნენ ზღვის შირს ადგილებს, ბერძნების სამფლობელოს. ვასუშტის თქმით, კლარჯეთს ჰსაზღვარდა: «აღმოსავლით მთა, რომელი განვლის კლარჯეთსა და ტაოს შუა, ზღვამდე, სამხრით მთა იგი, რომელს სდის მდინარენი და ერთვის ჭოროხსა, დასავლით მთა ახრუმ—ბასიანს შორის განვლილი ზღვამდე და ჩდილოთ შავი ზღვა. არიან ამათ შინა თორთომი, ხასული, ისპირი, ფორხსა, ბაიურდი და ჭანეთი. უცნობელ არს, რით ეწოდა ხასული ესე. გარნა საგანებელ არს ღვლარჭნილთა და კლდოვან—ღრატო—ღრიდოვანებისა მიერ და მალაღთა მათათგან. რამეთუ მთა—ბარი ახლორებს ესრეთ, უამისა ანუ ნასეკარ—უამისა სავალსა არს თოვლი და ბართა ნარინჯი, თურინჯი, ზეთის—ხილი და ყოველნი ნაყოფნი» 3). აქედამ სჩანს, რომ კლარჯეთს ჰსაზღვრავდნენ ერთის მხრით მდინარე ჭოროხი, მეორეს მხრით შა-

1) ქართ.-ცხ. გვ. 168.

2) «საქართვ.» შირ. რვ. გვ. 73.

3) ვასუშტ. გეოგრაფ. აღწ. საქართ. გვ. 72.

ვი ზღვა. არც ქართლის დროს, არც შემდეგ, როდესაც საქართველო ორჯულ დაიწყო, ვიდრე ფარნავაზამდე. კლარჯეთი არ არის მოსსენებელი საქართველოს სამეფობელოდ 1). კლარჯეთის სასლვრიდამ ეგრისამდე მდებარებს რამდენიმე სივრცე, რომელიც არ არის ბერძნების სელში ნასვენები ქართლის—ცხოვრებისაგან, მაგრამ უეჭველია, ისიც იმათ ეჭირათ; ამ სივრცეზე იყო იმათი კოლონიის ფარსისი. დროითი დრომდე ვსედავთ, რომ ბერძნებს თავისი მფლობელობა შორს შეაკვთ საქართველოში, ერთის მხრით არსიანთამდე, რომელიც მდებარებდა შავშეთსა და ყველს შორის 2), მეორეს მხრით ცისე—გუჯამდე (ანუ ქუჯის—ცისემდე), რომელიც იყო აწინდელი ნაქალაქევი 3). და დადოსა ანუ ფერსათის მთამდე. როდესაც შემთსვევას პოულობდნე ქართველები, ისინი ყოველთვის ებრძოდნენ ბერძნებს თავიანთის სასლვრების გამო. ესეც არ უნდა დავვიწყოთ აქ, რომ ქართველების დამოკიდებულობა ბერძნებთან საზოგადოდ კეთილი დამოკიდებულობა იყო. ისინი ერთმანეთთან მშვიდობიანათ იყვნენ. ეს სხანს თავით ქართლის—ცხოვრებიდამ: ბერძნები შემწეობას აძლევენ იმათ ძველადვე სპარსების წინააღმდეგ; ფარნავაზის დროს ეგრისის მცხოვრებნი უარ—ჭყოფენ კავშირის მოკვეთას ბერძნებთან; ვარსა—ბაქარის მეფობაში კლარჯნი, შეჭირვებულნი თავისის მეფისაგან, განუდებებიან იმას, და მიერთვიან ბერძნებს...

ქართლის—ცხოვრება იტყვის, რომ ვიდრე ფარნავაზი აზონს შეეპოდა, იმან წარავლინა მოციქულნი წინაშე მეფისა ანტიოქოს ანუკისტანისა და წარსტა ძვენი დიდ—ძალი და აღუთქვა მას მსახურება და ითხოვა მისგან შეწევნა ბერძენტა ზედა; სოლო ანტიო-

1) იქვე.—Hist. de la Géor. I, p. 39 n 1.

2) ვასუშტ. გეოგრ. გვ. 94.

3) Hist. de la Géor. I, p. 150 n. 3.

ქოს შეიწყნარა ძღვენი მისი და უწოდა შეილად თვისად და წარმოსცა გვირგვინი, და უბრძანა ერისთავთა სომხითისათა, რათა შეეწეოდენ ფარსნავას 1)». ... «მოერთნეს ერისთავნი ანტიოქოსისნი სომხითით 2)». ... «სამოც-და-სუთს წელს შეფობდა ფარსავას ნებეკად და მსასურებდა ოგი ანტიოქოსს, მეფესასურისტანისასა 3)». ... ამ გვარვიკ დამოკიდებულეპ თურმე ქქინდათ ანტიოქოსან შემდეგ ფარსავას მონადგილე—მეფეებს, საურმაგს და მირვას: «საურმაგ მე ფარსავასისა და მირვას ნებროთიდრ მსასურებდენ მეფესასურისტანელთასა 4)». აი ქართლის—ცხოვრების ნამდვილი სიტუეები. თუ ფარსავასმა განთავისუფლა საქართველო აზოხისაგან ასურისტანის მეფის შემწეობით, თუ ანტიოქოსს დაადგა გვირგვინი ფარსავასს და თუ როგორც ფარსავასი, აგრეთვე იმისნი ორნი მონადგილენი მსასურებდენ ასურისტანის მეფეს, ცხადია, საქართველო იყო სრულად სირიის ბმანებლობას ქვეშ. ეს ასეც იყო. აქ ქართლის—ცხოვრების შესამოწმებლად ჩვენ ასურისტანის ისტორიას უნდა მივჭმართათ.

ასურისტანი, ანუ უკეთ ვთქვათ, სირია ძველად შემდგარი იყო სამის ნაწილით. პირველი ანუ ნამდვილი სირია მდებარებდა ჩრდილოეთით, მეორე ანუ ფინიკია—შუა—გულად, მესამე ანუ პალესტინა—სამხრეთად. აქ უმთავრესს ქალაქებად ითვლებოდენ დამასკი, ანტიოქია, ტირი, სიდონი და სს. დასასლებული სემიტრს მონდგმის სათესავთაგან სირია იყო თავ და პირველად დაგლეჯილი რამდენსამე ტომებად, რომელნიც მუდამ ერთი მეორეს ებმოდენ. სირია დამონავეს ჯერ ასირიის მეფეებმა, მასუგან სზარებმა, ბოლოს ალექსან-

1) ქართლ-ცხოვრ., გვ. 30.

2) იქვე, გვ. 31.

3) იქვე, გვ. 32.

4) იქვე, გვ. 33, 34.

დრე — მაკედონელმა და ალექსანდრეს შემდეგ ის ეპურათ გაყოლებით იმისს მოადგილეებს ლამიედანს, ანტიოხს, პტოლომეს და სელევკს ნიკატორს, რომელსაც იმისს ბრძოლის შემდეგ (301 წელს ქრ. წინ) ის ხელულებით მიითვისა. სელევკმა დააფუძნა სირიის სამეფო, დაიჭირა მთელი მცირე — აზია, პონტი, სომხეთი, გაავრცელა თავისი სამფლობელო სრდილოეთით იაკსარტის მდინარემდე, აღმოსავლეთით ინდოეთამდე. უზრუნველესი ქალაქები იმისს დროს და იმისს მოადგილე — სელევკიდების მეფობაში იყო — ანტიოქია და სელევკია ტიგრის მდინარეზე; დედა — ქალაქათ გი ითვლებოდა ანტიოქია. სელევკს შეჭრანდა უოკელს თავის სამფლობელოში ბერძნული განათლება და სწიება 1). სელევკმა გაიხინა კასპიის ზღვასე თავისი ფლოტი; ეს ფლოტი მიანდო პეტროკლს, რომელსაც უნდა გამოეკვლია კასპიის ზღვის კიდეები. ასლად — აღმოჩენილს ამ ზღვის ნაწილს დაერქვა სელევკის ზღვა. სელევკს ჭქანდა ჭასრო, რომ კასპიის ზღვა და შავიზღვა შეერთებინა არსით. ამ მსაღებაში ის მოგლეს 2). 250 წელს პარსიელები, რომელნიც კასპიის ზღვის სამხრეთ — აღმოსავლეთად ცხოვრობდნენ და 193 — 190 წელს რომაელები დაესხნენ სირიას და დასცეს ისა. 64 წელს ქრისტეს წინათ სირია რომის პროვინციად შეიქნა. ჰირველს საუგუნეში აქ გაავრცელდა ქრისტეს სარწმუნოება და ანტიოქია პატრიარქის სატასტო ქალაქად დაიდვა.

ფარნავაზის მეფობის განსაზღვრაში სირიაში მეფობდნენ სელევკი ნიკატორი და ანტიოქი პარველი. ეს ის დრო იყო, როდესაც სირია უკლმატებულად ჰევაოდა და შემძლებლობდა: ცხადია, რომ ქართლის — ცხოვრების თქმელება კითომც «ანტიოქოს უბრძანა ერისთავთა სომხითისათა, რათა შეეწეოდნენ ფარნავაზს» რომ «ფარნავაზი, საურს

1) *История Вселенной. Ист. томъ III стр. 1—9.*

2) Montesquieu, *Esprit des lois.* p. 288.

მაგი და ძირდატი მსახურებდენ მეფესა ასურასტანელისასა» ნამდვილი შემთხვევა არის. აქ ესეც უნდა მხედველობაში ვიქონიოთ, რომ სელეკიდების დროს დაწყობილი დამოკიდებულება როგორათაც სომხეთში, აგრეთვე საქართველოში ჩვენ არ ვიცით როგორი იყო. ამასზე ფაქტები არა გვაქვს. ამას გი ვერ უარ ვყოფთ, რომ თუმცა პოლიტიკური რელი სირიას დიდ—სანს არა ჰქონია, მაგრამ იმის სწავლა—ხელოვნებას გაი—ხანი უმოქმედნია სომხეთზედაც და საქართველოზედაც. ამას გვიმწმებენ შემდეგის დროების ორიოდე ფაქტები. ჩვენ ვიცით, მაგალითობრ, რომ ვიდრე წმინდა მესრობი სომხურს ანბანს შემოიღებდა, სომხეთში მიღებული იყო სირიული ანბანი, რომ გრიგოლ განმანათლებელის მოადგილენი, მეოთხის საუკუნის დამდეგიდან მესუთის საუკუნის გასკლამდე იყვნენ სირიელნი; რომ ქრისტიანობა სომხეთში გაავრცელეს სირიელებმა; რომ იმათვე დააფუძნეს აქ მონასტრები და საეპისკოპოსო ტაძრები. თავდა პირველად თვით ბიბლიას სომხეთში სირიულს ენაზე ინმარებოდა, წინვა ლეცვა იყო ამ ენაზედგე, თუმცა ხალხს სირიული არ ესმოდა 1). ჩვენ ვიცით, რომ ვიდრე საქართველოში საქათალიკოსო დაწესდებოდა, მე V საუკე, გახუფს, ვახტანგ გურგასლანის დროს, ქართული ეკლესია შეადგენდა ანტიოქიის ანუ სირიის სამწყსოს, და ამ სამწყსოს განაგებდა მღვდელთ—მთავარი, რომელიც ანტიოქიის პატრიარქისაგან ამოირჩეოდა და გამოიგზავნებოდა აქ 2). ვიცით აგრეთვე, ვინ იყვნენ ათ—ცამეტნი მამანი, რომელნიც ფარსმან მეფის დროს, მეექვსე საუკუნეში, შემოვიდნენ საქართველოში, დაემყარნენ სსკა და სსკა ადგილებში,

1) S — Mart. Mém. sur. l' Arm. t. I, p. 10 — 12, 305 — 306. Lebeau, Histoire du Bas—Emp. t. V, p. 318—320.

2) Hist. de la Géor. t. I, p. 192 n. 2; t. II, p. 432.

დაწესეს მონასტრები და უდაბნოები და გაავრცელეს ქრისტეს აღსარება: ისინი იყვნენ სირიელები 1).

ქართლის—ცხოვრების თქმით, ფარნავაზის შემდეგ დაჟდა მეფედ იმისი შვილი საურმაგი. ქართლის ერისთავებმა განიზრახეს იმისი სიკვდილი, რადგანაც—სთქვენ იმათ—«არა კეთილ არს ჩვენდა, რათამცა კემსასურეთ ნათესავსა ჩვენსა». საურმაგი ფარულად განიკლტო დურძუკეთს, დედის ძმებთან. თან ჰყვანდა დედა, დურძუკელი, ნათესავი კაკვაზისა 2). «მამინ რომთა იგი აზნაურნი მივიდეს დურძუკეთსავე და რქვენ საურმაგს: «დიდი კეთილი დგას ჩვენსუდა—მამისა შენისა, ამისთვის ვართ ჩვენ მტკიცე ერთგულებასა შენსა». საურმაგი ეზრახა თავისს მამის დის წულს, რსეთის მეფეს, შემოეგრძობა დურძუკეთი, დაიზურა ქართლი, მოხრჩა განდგომილნი, რომელთა შეუნდო, ხოლო დამდბლნა ქართლისიანნი, წარჩინებულ ჰყვნა აზნაურნი, გაანამრავლნა დურძუკნი, ნათესავნი კაკვაზისნი, რომელნიცა ტუგენავსმას ხაზართასა ყოველნივე მშვიდობით დარჩომილ იყვნეს, სიმაგრისა განსქეუნისა და ვერდარ უტეკდა დურძუკეთი. საურმაგმა წარმოიყვანა ყოველთა კაკვაზიისა ნათესავთა ნასკვარნი და რომელნივე მათგანნი წარჩინებულ ჰყვნა და სსვანი დასსნა მთიულეთს, დიდყოთიდგან ვიდრე ეგრისამდე, რომელ არს სვანეთი, და ესენი დაიზურნა მისანდობულად თვისად დედულნი და დაჟდა მცხეთას და უმატა ყოველთა სიმაგრეთა მცხეთისათა და ქართლისათა: და მან შექმნა ორნი გერზნი, აინინა და დანანა და ამართნა გზასა ზედა მცხეთისას, და მსხურებდა იგი მეფესა აზურასტანისას». საურმაგს ჰყვანდა ცოლად სპარსი, ბარდაკელის ერისთავის ასული, რომელმაც შობა მხელად ორი

2) Hist. de la Géor. t. I, p. 202—216. Addit. et 'Eclaircis., p. 125—132.

3) ქართლ-ცხოვრ. გვ. 32.

ქალი: ერთს იმათგანს შეუღლდა ქუჯის შვილი, მეორეს მიწვან სპარსი, ნებროთიდის შთამომავალი, და თვით საურმაგის ცოლის ნათესავი. საურმაგმა იშვილა მიწვანი და მისცა იმას ქალაქი გაჩიანი და საერისთავო სამშვილდისა, რომელიც შეადგენდა ფარნავაზს დაყოფით მეოთხე საერისთავოს, რომლის დედა—ცისე სახელი—იწოდებოდა სამშვილდედკე, ანუ ორბეთად და მდებარეობდა ქციის მდინარესე. ამ საერისთავოს შეადგენდნენ—შემდეგში საპარათიანო, დბანის—სევი, სკვირეთი, თრიალეთი, «წილი გაჩიოსი, გარდაბანს ზეკითი; ამან გაჩიოს, ძემან ქართლოსისმან აღაშენა ქალაქი გაჩიანი, ანუ სანადიროს—ქალაქი». სამშვილდის საერისთავოს ჭსაზღვრავდა: მდინარე სკვირეთი ანუ ძაშვარი ვიდრე მთამდე, რომელ არს ტაშირი და აბოცი 1). როგორც ამას წინად ჩვენ მოვისხენეთ, ორბეთით სასულ—იწოდებოდა თურქების გოლარია ორბელიანებად 2)...

საურმაგი მოკვდა და 162 წელს დაჯდა ტახტზე ნებროთიდი მიწვანი. * მიწვანი იყო, იტყვის ქართლის—ცხოვრება, ტანით სრული, მშვენიერი, ძლიერი, მხნე და ქველი. ამისს მეფობაში დურძუკეთ დაივიწყეს სიყვარული ფარნავაზისა და საურმაგისა, გარდამოვიდეს დურძუკეთს მეოფნი, გაუერთდნეს ჭკრთალებთ მეოფთ კაკვაზიანთ, მოსტყვეუნეს კახეთი და ბაზალეთი, მდებარე კაკვაზიის მთის გულში, ქსნის—ხევის საზღვრად 3)... დურძუკნი იყვნენ წინა—პარსი აწინადელის ქისტებისა, ინგუშებისა და ლლიდეკელებისა, რომელნიც ერთს ნათესაობას შეადგენენ და საუბრობენ ერთს ენაზე. ამათი ენა, კლავროტის თქმით, თუმიც განსხვავდება სხვა კაკვაზიელთ ენაში, მაგრამ

1) გასუშტ. გეოგრაფია, გვ. 166, 178. Hist. de la Géor. I, p. 22, 41 n. 5.

2) «მნათ». მარტი., გვ. 95.

3) გასუშტ. გეოგრ. გვ. 220.

დიდად ემსგავსება ლეკების ენას, მეტადრე ვაზი—უემუეურს და ავარულს 1) ქისტებივე არიან ის თუშნი, რომელნიც წოკელებად იწოდებიან. დურძუგნი ცხოვრობდნენ იქვე, სადაც ახლაც ცხოვრობენ ინგუშნი და ლლიღკელნი 2). დურძუგთ პირველ წინა—პარად ქართლის—ცხოვრება უჩვენებს თარგამოსს. ის იტყვის: «დურძუგნი ძე ტირეთისა, უწარჩინებულეს იყო შვილთა შორის კაკვასისთ, მივიდა და დაჯდა ნაპრალსა შინა მთისასა, უწოდა სასელი თვისი დურძუგეთი 3)». როდესაც თარგამოსიანნი ხაზართ ებრძოდნენ, მაშინ დურძუგნიც ქშეკლადნენ იმათ 4). დურძუგნი იყვნენ გამაჩენილი და ძლიერი ტომი კაკვასიელთ ტომებში. ფარნავაზ მეფეს ჰყვანდა ცოლი დურძუგელთა 5), დედა საურმაგ მეფისა 6).... შემდეგ დურძუგელთა შლისა, განაგრძობს ქართლის—ცხოვრება, ამირვან მეფემ მოუწოდა ყოველთა ერისთავთა ქართლისათა, შემოკრიბნა ყოველნი სპანი, მსუდარნი და ქვეითნი; ყოველნი კაკვასიანნი იყვნენ სარწმუნოდ მოჩიბდებიანა ზედა მიწვანისასა. შემოკრიბნა ესე ყოველნი და წარემართა დურძუგეთს. შეკრბეს დურძუგნიცა და დაუდგეს სიმკრეთა ზედა გარდასავალთა გზასა..... იქმნა ბრძოლა ძლიერი... და მოსწყდა ორ-

1) Klaproth Voyage au Mont Caucase, t. II, p. 45, 351,354.

2) Wakhoucht, Description géogr. de la Géor. p. 454—458. იმიხოვე Carte générale des pays géorg.—Klaproth, Carte de la Géor. (1823) *Карта Кавказа к 1-му тому ист. войны и владычества русских на Кавказе Дубровина, 1870 г*

3) ქართლ-ცხ. გვ. 15,16,22.

4) იქვე, გვ. 22.

5) იქვე, გვ. 32.

6) იქვე, გვ. 33.

გნითვე ურბისცი. უკანასკნელ იმლიგეს დურძეგნი და ივლტოდეს... და შევიდა მირვან დურძეგეთს და მოაბსრა დურძეგეთი და ჭართალი და შეაბსა კანნი ქვით-კირითა და უწოდა სასულად დარუბალ... შეიუვარეს იგი ყოველთა მკვიდრთა ქართლისათა და მსახურებდა იგი მეფესა ასურანსტანელთასა. მას უამსა მეფე იქმნა სომხითს რომელსა ერქვა არშაკ. ესრასა მირვანს არშაკ და მისცა ასული თვისი ძესა არშაკისასა, არშაკს. მოკვდა მირვან და მეფე იქმნა მის წილ ძემისი ფარანჯომი. (112 წელს).

ამას ფარანჯომ უმატა ყოველთა ცისე-ქალაქთა შენება, და შექმნა კერძო სასულითა სადენ. ამისა შემდეგად შეიუვარა სჯული სპარსთა, ცეცხლისა მსახურება, მოიუვანა სპარსეთით ცეცხლის-მსახურანი და მოგვნი და დასსნეს იგინი მცხეთას, ადგილსა მას, რომელსა აწ ჭქვიანს მოგვთა, და იწყო ცხადად გმობა კერძთა, ამისთვის მოიძღუეს იგი მკვიდრთა ქართლისათა, რამეთუ დიდი სასობება აქნდათ კერძთა მიმართ. მამის შეითქვნეს ერისთავნი ქართლისანი უმრავლესნი და წარავლინეს მოციქული წინაშე სომეხთა მეფისა და ჭრქვეს. «მეფე ჩვენი გარდასდა სჯულსა მამათა ჩვენთასა, არღარა მსახურებს დურძეთთა მშურბელთა ქართლისათა. შემოიღო სჯული მამული და დაუტევა სჯული დედული. აწ არღარა ღირს არს იგი მეფედ ჩვენად. მოგვეცე მე შენი არშაკი, რომელსა უზის ცოლად ნათესავი ფარანჯომისანთა მეფეთა ჩვენთა. გააშუელე ძალი შენი და ვაოტოთ ფარანჯომ შემომდებელი ასლისა სჯულისა, და იუოს მეფედ ჩვენდა ძე შენი არშაკი და დედოფლად ჩვენდა ცოლი მისი, შვილი მეფეთა. მამის სთნდა სომეხთ მეფესა განსრასვა ესე... და იგი ყოველთა ძალითა მისითა წარემართა ქართლს. ხოლო ფარანჯომ მეფემან მოუწოდა სპარსთა, შემოკრიბნა ქართველნიცა. ხოლო ერისთავნი ქართლისანი, განდგომილნი მოეკებნეს სომეხთა მეფესა ტაშირს, და მუნ შეკრიბნა ისმრავლე სომეხთა და ქართველთა. იქმნა მათ შორის ცაშირს ბრ.

შოლა ძლიერი, მოსწედა ორგანიტე ურდისვი. ილია და მოიულა ფარნავაზი, და მოსწეს სპა მისი, სოლო ქე ფარნავაზისა მიტკან წელიწადისა ერთისა ურმა წარეყანა მამა-მძემკან მისძან და ივლტოდა სპარსეთს».

«ხოლო სომქსთა მეფემან მოსტა ქე თვისი არშაკ (93 წელსა) და დაიბურა ეოკელი ქართლი და მეფობდა ნებურად, და უმატა ეოკელთა სიმპტოთა ქართლისათა და უმეტეს მოამტეიტეს სლუდენი ჟავსეთს; ქალაქსა წუნდას. მოკვდა არშაკ და მეფე იქმნა ქე მისი არტაკ (181 წელსა) 1)».

ასე დამეარდა საქართველოში დინასტიის არსაკიდებისა ანუ არშაკიდებისა. არშაკიდები აღმოჩნდნენ შიჩველად ზარფიასში, გავრტელდნენ სომქეთში და სომქეთიდან საქართველოში. ერთს დროს არშაკიდები ისე ძლიერნი იყვნენ და ისეთს როლს თამაშობდნენ მხოლოდ ისტორიასში, რომ არ შეიძლება არ შეკდგეთ იმათსე.... გასაოცარს სასილველს წარმოგვიდგენს ის დრო, რომელსაც ჩვენ შეგვესებოთ. აღექსანდრე მაკედონელის ტასტსე ასკლიდამ, 336 წელს ქრისტეს წინად, ვიდრე ნან წლამდე ქრისტეს შემდეგ, როდესაც რომაელებმა დაიჭირეს ასია, სულ სამა საუგუნომ გაიარა. ამ მოკლე უამს ასიის პოლიტიკური მდგომარეობა რამდენჯერმე შეიცვალა. აღექსანდრეს სიტოცსლეში დაფუძნდა დიდი მაკედონიის იმპერია, რომელმაც სანთქო სპარსეთი, ინდოეთი და მტირე-ასია; მოკვდა აღექსანდრე და ეს იმპერია ჩაიშალა. აღეკვდა სელეკიდების სამელობელო სირია; სირიამ დაჭეარა თითქმის მთელი მაკედონიის იმპერია. დაეცა სირია და გაძლიერდა ზარფია არშაკიდების ხელში. ამან თავისის მხრით დაამხო სირია და დაიჭირა იმისი ადგილი. ამ დროს განმავლობაში ერთ-სანს თვით სომქეთმაც აღმოჩინა თავისი ძალი. მასუგან

1) ქართლ-ცხოვრ. გვ. 33 — 35.

გამლიერდა დიდი მდრდიდატის დროს ზონტის სამიფლობელა, რომ
 მეღიფ კაი-სანი რომის ძალას ებრძოდა და დასასრულ რომის დასცა
 ზონტი და გააკრტელა თავისი საზღვრები. ამ დროს რომსეთს და
 საქართველას, უფრო რომსეთს, მიიზიდავს და სსაგრავს სსს ერთი,
 სსს მეორე.... ჩვენ არ ვიცით სამღვილად რომლის სათესავის თესვი-
 დამ მომდინარებდა ზარფიელუბის ტომი, რომელსაც არშავიდეები ეგუთ-
 ნოდნენ. მეტნიერნი ამ საგანსე სსვა და სსვა გვარ აწრობენ. სოგნი
 იტვიანი, ვითომც ზარფიელუბი შეადგენდნენ ინდო-ევროპიის ანუ სზა-
 რსის შტოს, სოგნი—თურანის ანუ თურქების. მოდგმას 1). ზარ-
 ფიელუბი ცსოვრობდნენ კასპიის ზღვის სამსრეთ-აღმოსავლეთად. ამითი
 მხარე, რომელსაც ასლა აღმოსავლეთის ტომნი უწოდებენ არავ-ავემს,
 შეადგენდა სრიაკს და უწულა ადგილს, აქ-იქ უტუეა—მთიანს. ზარფი-
 ელუბი სასათით იფენენ თავ-სედნი, მტაცებელნი, გელურნი გაგატნი,
 ერთი—მეორესთან მუდამ მებრძოდნი. ისინი ცსოვრობდნენ გაცალ-
 გეკებით, ჯგუბ-ჯგუბად; მოძრაობდნენ, მთა-ბარობდნენ. ზარფიელუბთ
 მხოლოდ მამინ შემოიგრებდნენ თავს, როდესაც ხაზოგადო განსა-
 ცდელს რასმე შეეჯახებოდნენ. ამ გვარი შემთსვევა ძალას ამლეგდა
 თვით იმათს მეფეებს. ზარფიელუბმა სამეტნავად უფრო მამინ აღმო-
 აჩინეს თავისი ძალა, როდესაც სელეკვიდეების სამეფო სისუსტეში შე-
 გიდა 2¹/₂ საუკუნის წინ ქრისტეს შობამდე. ზარფიის მეფემ არშავმა
 განდგენა ზარფიიდან სელეკვიდეები. როდესაც სიირის მეფე ანტიოქი
 პირველი მოკლულ იქმნა და სირია აირია, მამინ სელეკვიდეების ძალა სრ-
 ლებით დაეცა და ზარფიის სამეფო დამყარდა. არშავიდეებმა დაიჭირეს ვრ-
 ტულა ადგილი, ეფრატის მდინა რიდან მდინარემდე, ესე იგი: მე-
 სოპოტამია, თაბილონია, მიდია, ღდარბუდაგანი, სუზიანა, სზარსეთი, ჭირ-
 ჩანა და უარამანია. ზარფია თავისის მსრით დამხრო მხოლოდ მესამეს სა-
 უგუნეში ქრისტეს შობის შემდეგ, როდესაც, როგორც მას თავისს ად-
 გილს ვუსკენებთ, სზარსეთში გამლიერდა ასალი დინასტია, ესე იგი
 სსსსანიდეები. ეფრატიდამ ვიდრე ინდოეთამდე არშავიდეებმა აღმოფს-
 რეს კვალ ბერძნულის განათლებისა. არშავიდეები მიტრდიდატ პირვე-

1) *История Всемир. Ист. I, стр 121.*

ლის მეფის დროდამ (150 წ. ქრ. წინ) ცხოვრობდნენ სამთარ ქ. ქტე-
 შიფონში, ზაფხულ სსვა და სსვა ადგილს, მომატებულად კი მიდიის
 ქალაქში ეკატანაში 1), მიტრიდატ შირველმა დაიბურა თვით სომსე-
 თი და 149 წელს მეფედ აქ დასვა თავისი უმცროსი ძმა გაჭარშავი
 შირველი, რომელმაც დააფუძნა სომსეთის არშავილების დასასტია. დე-
 და — ქალაქად გაჭარშავა ამოიწინა ქალაქი ნიზიბი ანუ მეცფეთისი ჩრდი-
 ლო — მესოპოტამიაში. ეს გაჭარშავი დიდად განთქმულია სომსის ის-
 ტორიაში. მოსე ქორენელის თქმით, იმან დაიბურა შონტის ქალდა
 და ლაზისტანი, მკედონელის მოკავშირენი. მთიან — ტყიანი ტაიკი, ანუ
 ქართველების თაოხ — კარი იმან დააწესა საზაფხულო დროს გასატა-
 რებლად და სანადირო ადგილად; შემოიყვანა თავისს ბასნებლობას ქვეშ
 კაკაზის ტომნი და დასდო იმთ სარკი; დანიშნა თავისი მოადგი-
 ლები ალოვანში ანუ ალბანიაში, გუგარკში ანუ ჩვენს სომსეთში. გუ-
 გარელნი, მოსეს სიტყვით, მომდინარებენ იმ მირდატისაგან, რომე-
 ლიც დარქისს მოადგილე იყო და რომელიც ალექსანდრე მაკედონელს
 დაედგინა ნაბუქოდონოსორის მიერ დატყვევებულთ იბერიელთ გამ-
 გედ. აქ მოსეს შემოაქვს მოწმობა აბიდენისა, რომელიც ამბობს:
 «ნაბუქოდონოსორმა შეჭკრიბა სპანი, დაეცა იბერიელების ქვეყანას, აი-
 გლო, დაიმონავა ის, და ნაწილი იბერიის მცხოვრებთა დასასლა
 შონტის სლვის მარჯვნივ დასველეთადო გაჭარშავის სასარგებლოდ
 ისე არავის უღვაწისა, როგორათაც იღვაწა «შემძლემ და ბრძენმა»
 შამბუ ბაგარატმა. ბაგარატი იყო ურთათგანი, მოსეს სჯულის აღმსა-
 რებელი. ის შირველი მიქმსრო გაჭარშავს, აქოსთვის მიღებულ იქმნა სა-
 ხსლეში, და სჯმსასურისამებრ დაიკვალდოვა. ეს შეიქმნა მეფის მოს-

1) *Tamz oce, m. III, comp. 25-27. Chevalier Chardin, Voyage en Perse, nouvelle edition par Langlès. Paris. 1811, t. II. p. 369-370.*

დგილედ და თეოიმეტი ათასის ჯარის წინა—მძღოლედ სომხეთის დასავლეთის სასლავებში, იქ, სადაც, მოსეს სიტყვით, სომხური ენა აღარ იხმოდა. ბაგრატს სსკა უმადლესი ღირსებაც მიენიჭა: ის გასდა ასპეტი ანუ სპათა-უფროსი; მსოფლოდ იმას შეეძლო მეძვედრობით გვარგვინის დადგენა მეფის თავზე; მსოფლოდ ბაგრატს ჭქონდა და ნება სასასლავში წარდგენის დროს შემოეერთა სასრტყელა სამ. რიგის მარგალიტით მარათული. თვით შინაგანი სომხეთის რიგი გაჭარბებდა თურმე დასწყო. იმან დასდო განიხად, რომ ერთ—ერთი მეფის შვილი იმყოფებოდეს მეფესთან მეძვედრობის მისაღებად და დანაშთენი ვაჟები და ქალები გი ცსოვრობდნენ გვარის საუფლო მამულში. გაჭარბებდა ააშენა აწმვირის ქალაქში ტაძარი და აქ აღმართა სტატუები მზისა, მთვარისა და თავისს წინა-შარტა; ტაძრის მსასურთ მაგო დიდი პატრიკი და შეჭრიცა იგინი პირველ გვართ რიგში; დაადგინა მსაჯულნი სასასლავში, ქალაქებში და სოფლებში; შექმნა მოქალაქენი და განაწესა, რომ სოფლის მცხოვრებნი პატრიკს სცმდნენ იმათ დიდგვართ თანასწორ. სამეფო პალატისთვის დაამყარა რიგი შემოსვლისა და გასვლისა, სადღესასწაულო დღეებისა და ნადიმობისა. იმან განაწესა ოთხ-გვარი სპა სასასლის დასაცველად. ეს სპანი იუვენენ შემდგარნი შეიარაღებულთ პირთაგან, რომელნიც ჭაოსისგან მომდინარეობდნენ და საშვილი—შვილოდ ფლობდნენ სოფლებს და დაბებს. აწ ვიციო, ამბობს მოსე, ამოინოცაო თუ არა ძველი შთამომავლობა, ანუ აშლილობის გამო ამოწვეტილ იქმნა და ამ სპათა ნაცვლად შესდგნენ სსვანი სასასლის სპანი. ეს გი დარწმუნებით შემოდინ ვთქვაო, რომ პირველნი სპათა რიგნი მომდინარეობდნენ მეფეების სასლიდამ, მსაგვსად იბერიელთ სეფე—წელთა». ეს სეფე—წულნი თვით ქართლის—ცხოვრებაშიაც იხსენებიან 1).

1) *Mousséa Xorencaio Historia Armenii, стр. 79 - 87, Hist. de la Géor. t. I, p. 159, 228.*

წაჭარბებდა იმეფა 22 წელი და შემდეგ გაშეფდა იმისი შვილი არშაგი პირველი, რომელიც ცამეტის წლის განმავლობაში ისე განითქვა, როგორათაც გიჭარბავი. იმან დაამშვიდა მრავალნი ტომნი კაკასიისანი, რომელნიც ეძებდნენ განთავისუფლებას სომხეთის მეფის ბძანებლობისაგან. შემდეგ არშაგისა დაჟდა მეფედ ძე არშაგისა არდაშეზი პირველი. ამ არდაშეზის ძე იყო ის არშაგი, რომელიც ქართლის — ცხორების თქმით ქართველებსა გამოსთხოვეს თავიანთ მეფედ და რომელმაც დაათუძნა საქართველოში არშაგიდების დინასტია. თუ დასაჯერებელია სომხის ისტორიის თქმულება, არდაშეზმა დაიმონავა მთელი მცირე — აზია, განგლო ეგეის ზღვას და შევიდა ჯარით საბერძნეთში. აქ ის მოიგლა თავისისავე კაცისაგან. არდაშეზმა დასტოვა მცირე — წლოვანი შვილი ტიგრანნი მეორე, რომელიც ბერძნების და რომაელების სიტყვით, როდენიმე დრო პართიელების ბძანებლობას ქვეშ იმყოფებოდა. ტიგრანმა ძაღე მოიპოვა თავისუფლება იმისს დროს სომხეთმა დაიჭირა ადგილი უპირველესის აზიის სასულმწიფოების რიცხვში. ტიგრანმა დაიპყრა სირია და მრავალი თემი მცირე — აზიისა, დაეცა არშაგიდების შტოს, რომელიც ხმარსეთში შეფობდა. მესოპოტამია, ადიაბენი და ადარბედაჯანი იმისს ხელში ჩაგვივდნენ. იმან ხმარსების მეფეების შემდეგ პირველმა მიითვისა ტიტული: მეფეთ — მეფე. გაამაყებულმა თავისის ძლევა — წარმატებით ტიგრანმა მიჰკერძა ზონტის მეფეს მიტრიდატს, რომელსაც მიტრიდატი რომაელებს ებძოდა 1).

რომაელები, ანუ უკეთ ვთქვათ, იტალიელები იყვნენ აღმოცენილნი იმ ფესვიდამ, რომელსაც ეკუთნოდნენ ბერძენნი, მაგრამ დროს განმავლობაში ორთავე ამ ტომთ ენა, სასიათი და მიმართულება ერ-

1) S—Martin, Mém. sur l'Arménie, t. I, p. 290—292.
Истор. Всепр. Ист. m. IV, стр. 26.

თი ბეორეს სრულებით დაჭმორდნენ. იტალია თავდა პირველად იყო დასასლუბული სსკა და სსკა ტომთაგან, რომელნიც ურთი-ერთთან ფედერაციით იყვნე შეკავშირებულნი. მოვიდნენ რომაელნი, დაიმონაკეს ისინი და იმათი ფედერაცია ჩაშალეს. რომაელებს აქ ჯერ ჭყვანდათ შეფეები, მასუგან დაწესეს იმათ რესპუბლიკა, რომელსაც განაკებდნენ წლათი-წლად ახალ-ახალი გონსულები, ბოლოს იმათ დამყარეს იმპერია. მთელი რომის ისტორია თავიდან დასასრულამდე დაფუძნებული იყო შეუწყვეტელს სისხლის ღვრასუ. იმათ წინ კერაგინ დაუდგა. იტალიის დამონაკებს შემდეგ იმათ დასცეს მდიდარი და ალებ-მიმცემი კართაგენი, დაჭირეს სიცილია, ისპანია, კალდია და ნუმიდია. გასაოცარა-იყო ის შემძლეობა და სამხედრო დიდება, რომელიც რომის იმპერიამ აღმოაჩინა. იმისს მოვლადელობაში ჩაცვივდნენ რეინი, დუნაი, ზონტი ეკქსინისა ანუ შავი ზღვა, ევრატი, აფრიკა, ატლანტიკა, ბრიტანია; ერთის სიტყვით, მთელი ქვეყანა, სადაც გი იმას სელი მიუწვდა. რომაელების დიდების ტენტრი იყო ქალაქი რომი, რომელიც დააჩნდა ქრისტეს შობის წინ 753 წელს. ზე ყოველ წლივ შემოჭყვანდათ ბორკილებით დამარცხებული მეფეები და დიდ-ძალი დამონაკებული ხალხი. აკლებულის და ახსრებულის მსარის სიმდიდრე აქვე შემოჭქმანდათ. თვით იმათი ღმერთები რომაელების ღმერთებს ფეს ქვეშ ემსობოდნენ, დაჭერილი მსარე რომის ჰროვინტიად შეირიცხებოდა. უკეთეს ადგილებში უცხო-ტომთ სუკუთრებს და ადგილ მამულს რომაელები თვითონ იყოფდნენ. თვით-ნებსას და მტაცებლობას ჰროვინსულებისას და იმათის მოსელეებისას, რომელნიც ჰროვინტიებს განაკებდნენ, სასლვარი არა ჭქანდა. რა გვარ ეპერობოდნენ რომაელები უცხო-ქვეყნებს, ეს იქიდან სჩანს რომ როდესაც სულლამ სძლია მიტრიდატს, იმან ისეთს მდგომარეობაში ჩააგდო მტირე—ასია, სადაც ჭყვადნენ პერსული განათლება, ალებ-მიმცემობა და კითილ-დღეობა, რომ შემდეგ მტირე-აჩინამ სულს მობრუნება ევლარ შეიძლო. ქა-

ლაქები, ტაძრები და სასოგადო შენობები სულლამ სრულებით გა-
 ცრცხნა: აქაუნის მცხოვრებნი იძულებულ იყვნენ იმისის ჯარისთვის
 ეძლევიანთ მდიდრული სახდრ, ორ-გვარი ტან-საცმელი და დღიურნი
 ჯამაგირი ფულად $3\frac{1}{2}$ მანეთი თეთრი თვითო ჯარის გაცხე და უფ-
 რთ მეტი ჯარის უფროსებზე; გარდა ამისა სულლამ საკვად წაართო
 იმათ 26 მილლიონი მანეთი. ფულის საშოვნელად ქალაქები ესესხნენ
 რომისავე კაპიტალისტებს უზომოდ საჩუკებლით, და ამის გამო მცო-
 რქაზისა გაღარბდა და დაემსო.

საკუთარი სახლგვრების გავრცელება, სახლის აკლება და გაცრც-
 ხნა — აი რა იყო მუდამ რომაელების მოქმედება, მისენიც ამაში მდ-
 გომარეობდა, რომ რომის ცივილიზაციის შორს დასხა საბერძნეთის
 ცივილიზაციაზე. — გოდრე საბერძნეთი დაეცემოდა ანუ რომდესც უკეთ
 ჭევაოდა ეს იყო უკეთესი ყველა ძველს ქვეყნებში. აქ სწავლა სელოგ-
 ნებს და უოფა-ცხოვრებას დიდი მოძრაობა ჰქონდა. განათლება აქ
 იყო გავრცელებული, ანუ ვრცელდებოდა თვით სახლში. აქ სახალს
 შკოლებს ვპოვებოდათ ძრავალს. აქ ცხოვრების რიგი ისე იყო დამ-
 ყარებული, რომ უოკელივე ადამიანის თვისის გადაღმა სწავლა იყო
 ბერძნებს უუკრდათ სასოგადოებაში ყოფნა, სშირი ყრილობა, სადაც
 ისინი მუსაიფობდნენ სსვა და სსვა საგანზე — პოლიტიკაზე, მეტნი-
 რებაზე, პოეზიაზე. აქ არ იყო დესპოტიზმი ანუ შეუსლედულო თვით
 — უფლება, კერძო პირთაგან მთელის სასოგადოებას მიღავრობა, და-
 მონაობა. აქ სასალსო მძარბოველობას ჰქონდა თავისუფალი საძირვე-
 ლი. აქ პატივი ეღვა ადამიანს, როგორც ადამიანს. აქ შთამომავლ-
 ბას არ უყურებდნენ. აქ აფხებდნენ სიჭიკრებას, პირადს ღირსებას,
 ნამსახურობას. აქ თვით სივითერი მქონებლობა ერთ-გვარი იყო. აქ
 არ იყვნენ არც დიდად მდიდარნი, და, მაშასადამე, არც დიდად და-
 რბნი. საბერძნეთში ყველანი მოქალაქენი იყვნენ და თვითრეული იმათ-
 განი მონაწილეობას ვიიღებდა ჯავისის მამულის მართვაში. რომდესც

სასოცადო სჯობობა ანუ ბრძოლის დაწყების საქმე მართსოვდა განსხილვას, აწონას, მისინ ეველას ეკითხებოდა საკუთარი აზრი. მთელი საბერძნეთი დაყოფილი იყო რამდენსამე ნაწილებად, რომელთაც ხსვა და ხსვა სამმართველო წესი ქქონდათ მითვისებულად; ზოგან ვპოველათ რესპუბლიკას, ზოგან მონარქიას, ზოგან რამდენიმე ნაწილი ტომისა ივედურაციას შეადგენდა, ესე იგი, ისინი ივენენ დამოკიდებულნი ერთი-ერთთან სასოცადო კავშირის წეს-დებით. ბერძნების საწმინდოება იყო მრავალ-ღმერთობა, რომელიც დიდად განსხვავებოდა აღმოსავლეთის კრძთ-მსახურებაში. საბერძნეთის ღმერთები გამოჭსატადნენ და წარმადგენენ ბუნების უძლეულს ელემენტებს და გმირულს თუ ისტორიულს პირობ. თვით შინაური ყოფა-ცხოვრება აქ იყო ხსვა ვპირი. დედა-კაცს და სახლის-წულებს პტივი ედოთ. სხარტაში თაჰწითთ უეურებდნენ უფრო იმ დედა-კაცს, რომელსაც შვილები ჰყვანდა. ათინაში სკუელი ნებას აძლევდა მსოლოდ ერთის კანონურის ცოლის შეერთებას. აქ მდებარულს სქესს ისე უეურებდნენ, როგორც თანა-სწორს მამა კაცისას. ამ გვარს მდგომარეობას მდიდრისას ხსვაგან ვერა ვპოველათ. საბერძნეთში მანობაც სუსტი იყო. მსოლოდ ერთს ადგილს, ლაკედემონში, ჭილოტები ივენენ სასტიკს მდგომარეობაში; ამისთვისაც იქ აღრეულა იყო სშირი. ათინაში კი სკუელი მოიისოვდა, რომ თუ მებატონე ცუდად ეზურებოდა თავისს მონას, ამას სრული უფლება ქქონდა იმსე სახივარი შეეტანა სამსჯავროში, რომლის განსინებთაც მებატონე ისევებოდა და ქკარგავდა მონას. ბერძნები თვით უცხო-ქვეუნების საფსთ არ უმსერდნენ შეურაცხებით. მართალია ბერძნებ უწოდნენ იმათ პარზაროსებად, მიგრამ იმათს თვალში პარზაროსებს მისიც ადამიანის ღირსება ქქონდათ. მსკლელობა უცხო-ტომებში და ხსვა ვპირი დამოკიდებულა იმათთან ბერძნებს არ მიანდათ საზიზღრად. მსოლოდ ბერძნებმა გადმოგვცეს უკეთესი აღწერა იველის ქვეუნის სნეობისა და ყოფა-ცხოვრებისა. ეს ამტ-

ვიცნობ, რომ ისინი უცხო-ტომთ უსლოვდებოდნენ. ბერძნები ასახ-
 ლებდნენ სსვა და სსვა მხარეებში თავიანთს ვოლონტეს, რომლებიც
 სრულებით არ ესებოდნენ იმთს ენას, იმათს სარწმუნოებას, იმათს
 ღმერთებს, იმათს წეს-ებებს და თავისუფლებას. ბერძნები ძლიერად
 აღებ-მიტყობდნენ ბარბაროსებთან და ამასთანავე ცდილობდნენ, რომ
 გარდაეცათ ამათთვის აღებ მითებობის სიყვარული, თავიანთი ენა და
 ცივილიზაცია, რომელსაც საბერძნეთი დაეცა, სოგრიერთს ამ ბარბა-
 როსთაგანნი თვითონაც დაადგენ განათლებას, რომელიც ბერძნებისა-
 განვე იყო იმათში დათესილი.

შემდეგ როგორც ბარბაროსება, ისე რომაელები ბერძნების გავ-
 ლიხას ქვეშ იყვნენ. აქამოდნე მთელს იტალიაში ქველი გაივანტვიით
 დაძთქნილია, მილებით გაბძული არსები, მოსსე-გზები, ტაძრები, თვა-
 ტრები, ტრიუმფის წლყათის-გარები, საკვირვლად მტკიცედ და მძვე-
 ნიერად წაშენსი, სსვა და სსვა გვარის სტატუებით შემკუზნი, ყოვე-
 ლბვე ეს ბერძნების სელაზრების მიბაძვა იყო თვით იქაური შოლქა-
 ბი იყო დაიუძინებელი ბერძნებისგან, რომელიც საბერძნეთის დაცე-
 მის წინად და შემდეგ რომში გადასახლდნენ. — დესპოტობა და მონა-
 ცობა რომაელებს ბუნებად ქონდათ გადაქცეული. რომელი თავისს თავს და
 თავისს ოჯახობას არ ეგუთნოდა: სულით და სოცრით ის იყო სასელ-
 მწიფოს მონა, იმისს გარეგანს დიდებას უმსახურებოდა და იმის მს-
 კვერძლად ქონდა თავი დადებული ცოლი, შვილები, სასლის-წელსი
 იმისს უტიანისას ემონაგებოდნენ; იმათი სიტყვსლექ იმისს სულში სიყო.
 მონაობის მდგომარეობა არ სად ყოფილა ისე სასტიკი, როგორც
 აქ. რომოდნათაც რომი ძლიერდებოდა, იმადუნად მონების რიცხვი
 ვრცელდებოდა. მონები ეგუთნოდნენ აოსრებულს და გაკვრანებულს
 მხარეებს, საიდაძაც ისინი აწმაცსელი რიცხვი. შემოაწყვანდათ ფანი
 მონებს ყდლთ მტირე. მონა სსკებში ადელადოდაცხლდა: თავი იმას
 ქონდად შეზარსული, ყურები შეჭრული, ტანს სცმელი განსსკებულა.

იძის არ ჰქონდა ნება ცრლის შეწთვისა, თუ არ შებატონის ნება-
 რთვით. იძის არც საჩივარი შექდლო, არც შაწმობა. ძონა იყო ნიკ-
 თი. სასკულა იძისთვის დაწესებული იყო ბარბაროზული: კეტით ცე-
 მა, შიმშილი, სიკვდილი, მსეტებისთვის მიგდება დასაგლეჯად. ისტო-
 რიანი ჯერ არც ერთს განათლებულს ხალხში არ შეუნიშნავს ისეთი
 საზოგადოებრივი სწავლების დაწყება, როგორც იმან რომის იმპერიაში
 უჩვენა. მდიდარნი იყვნენ ჩაფლულნი უკიდურესად განცხრომაში,
 რომელიც ეოკლეგან ანდაზად არის დაშთენილი. როდესაც ეს
 გარყვნილობა უფრო გაძლიერდა, იშვიათი არ იყო, რომ ერთს და
 იმავე სადღესე ასი-ათასობით ფული ისარქებოდა. განგებ სასძელს
 სხამდნენ, რომ სტომაქი გაეწმინდათ და ნადიმი გაეგრძელებინათ.
 ასე უგრძობი იყვნენ რომის მდიდარნი, რომ იმათ გარეშე მო-
 მარკალი ძალი ხალხი შიმშილით ისარქებოდა და იმათში მონა-
 წილეობას ვერ აღვიძებდა. რომის ჩვეულებრივი სიამოვნება და დროს-
 გატარება იყო გლადიატორების ბრძოლა. «საუკუნო ქალაქისთვის»
 სადღესასწაულად იყო მიღებული ის დღე, როდესაც ბრძოლა უნდა
 ეოფილეყო ცირკში. ბედგარულს და შიმშილით შესუსტებულს მონებს
 ათასობით მისცემდნენ გაგეშებულს და განძინებულს გარეულს მსეტებს,
 რომელნიც იმათ უწყალოდ ჰგლეჯდნენ და აუტაცხელს ხალხის გრო-
 ვას აღტაცებაში მოაყვანდნენ 1).

რომაელები პირველად გაერვივნენ მცირე-აზიის საქმეებში მესუ-
 თას ზაჩიის მეფის ანტიოქის დროს, რომელიც ჰფლობდა მომატე-
 ბულს ხაზის მცირე-აზიისას ინდიდამ საშუალო — ქვეყნის ზღვამდე.
 ამ უმად ღირს — შესანიშნავს სამთავროებს მცირე-აზიისას შეადგენ-
 ჯენ: ბითინი, ზაფლავონია, ზონტი, პერკამი, გალატია, დასასლებუ-
 ლი ახლად მოსულის ინდო-ევროპიულის ანუ ტექტონურის ტომისა-
 გან, კამპანოკია და სსკ. შემთხვევა რომაელების შემოსვლისა მცირე-

1) *История Вселенн. Ист. т. I, стр. 264—269, 276—280, 340, 342; т. III, стр. 457—475, IV, стр. 547,*

რე-აზიაში იმართ თვით ანტიოქმა მისცა. ანტიოქი ცდილობდა, რომ ეგვიპტის მეორე წლავანის მეფის ზტოლადმე ეპიფანისთვის თავიდან აეცილებინა რომაელების გამეუობა და გაეგრძელებინა თავისი გავლენა ეგვიპტეზე. რომაელები და ანტიოქე შეიბრძოდნენ. რომაელებმა სძლიეს 190 წელს ქრისტეს წინად და ჩამოართვეს ანტიოქს ნაწილი მცირე-აზიისა, რომელიც ტავრის მთის იქით უდებარებდა. გიდრე რომის კომმისიარები დაახლოებდნენ ამ საქმეს ანტიოქთან გონსული მხნეი თავისის ჯარით შევიდა მცირე-აზიის შუა-გულში და აქ შეება გლათებს, რომელნიც ანტიოქის მოკავშირენი იყვნენ 1). აქ რომაელები შეეჯახნენ ზონტის მეფეს მიტრიდატს მეექვსეს, რომელიც ეკლა მცირე-აზიის მთელბელებში შემძლე და საშიშარი იყო.

ზონტს ჭსაზღვრავდა: ჩრდილოეთით ზონტის ზღვა, აღმოსავლეთით საქართველოს შირი და სომხეთი, დასავლეთით ბაფლავონია, სამხრეთით-კავკასია. ზონტში მდებარებდნენ სხვათა შორის ბერძნის ქალაქები ამისი, ტრაპიზონი, აგრეთვე კურასუნი, პოლემონიოში, თუმის-ყური, ნეოკესარია. ზონტში ცხოვრობდნენ სხვა და სხვა ტომნი, ზონტის მეფეები თავანთ შთამომავლობას აწარმოებდნენ სპარსეთის მეფის კიროსისაგან და უფროს მიტრიდატებად იწოდებოდნენ. ისინი თავდა პირველად სპარსეთის ბძანებლობას ქვეშ იყვნენ და იმის სხვა-ტრავოს შეადგენდნენ. მიტრიდატებმა დაიჭირეს ბერძნის ქალაქები და თავისს სამთლობელოში გაავრცელეს ბერძნული განათლება და ეროვნოცხოვრება, დაიმონაკეს ადგილობრივი მთის ტომნი ტიბარენები, ხალიბები, მასურეხები და სხ. მეორის ხაუგუჩის დამდეგ ქრისტეს შობამდე ფარნავაზი პირველმა, მიტრიდატ მეოთხის შვილმა, დაიჭირა უმეტესად ალექსანდრე და მჭიდროდ დასახლებული ბერძნის ქალაქისინი, რომელიც დედა-ქალაქად დაწესდა. წინონის ფლოტი მიტრიდატებმა

1) V. S—Mare Asie Mineure, t. II, p. 348, 351 + 354.

შეისყუთიერეს. სინობი იმათ ხელში უფრო აღეკავდა და შეიმეო სსკა და სსკა არსიტეტურის ნაწარმოებით. ზონტის სამეფო უადრესად გადღიქვდა ჰირკელის საუკუნის დამდეგ ქრისტეს წინ ფარნაკ პირა ველის შუალის-შვილის მიტრდატ დიდის დროს 1). მიტრდატი უმა რომელებს რცდა ათი წელი. სილვა; ლეკუელი და ზომპვი ერთი შეიქმნეს შემდეგ კებმოდნენ იმას რომის ძალით და თუქცა მიტრდატი რამდენჯერმე დამარცხდა, მკრამ ის მუდამ შეურყეველად იყო. ძველი ის არა ჰკარგავდა თავისი სსსათის ძალას და ასოა ჟანუას. იმისი მძინვარე საძეული რომელებთანდი ძველის შემდეგ უფრო აღვიქმდა იმისს ენეკიას და აძლეურება იმისის ღონის-ძიკის წყაროს. მიტრდატის მოუქშირენა იყენეს: იმისი სიძე. სომსეკთის მეფე ტიკრანის, იბერიის მეფე არშაგის შვილი არტაგი, რომეულებს; კრტაგოსი და აღბანიის რარაჟესი, ჳმ დროს მიტრდატს კტონა კვლსიდა, სიღამაც გამოქქონდა თავისცხ ფლოტისთვის სსსმარჩი ხე — ტყე და რომლის მმართაკებათაც. ჰყენდა თავისნი ერთგულნი კანნი. იმათ შორის ისხენება სტრანბონის ბიძა მოათარჩი. მიტრდატს კტონა აკრუთე უმეტესი ნაწილი აფსაზეთისა და ჩერქესეთისა. იმასკე კქმდებოდა ბონფორის სამფლობელი, რომელიც იმას დაუთმო იერიზადმა მესამეშ რადჯანაც იერიზადმა ვერ შესძლო ბონფორის შეიჭრება, რადესაც იმას სკვითებო დაესსენ. მიტრდატის სილვა და დამპვიდა სკვითები. სსმმა სან-გრძლიება შებმოდებამ რორ ძველებთან არ მისდა მიტრდატს წარმატება. ნწ წელს მიტრდატი ჰდეგ შეუდგა რომელას და კიდეც იძლია: აქ იმან დაჰკარგა 10,000 კაცი და თვით მცირე ჳარით კანიულტო და მიჭმართა თავისს სიძეს ტიკრანს. ტბუნებმა იმა არ შეიწყენა. მამს მიტრდატი ეფრატის კიდიდამ ცაქბზავრ კოლხიდისკენ, რომელსაც განაკება ათალი. აქ

1) Плоссеро *Всемирн. Ист. т. III, стр. 12—13.*

იმან დაჭურ სამთარი დიოსკურიაში, საიდამატ ბოსფორში გახელა განიზრასა. ზომხეი შეკიდა კოლხიდაში, მაგრამ მიტრიადატს ჰკრა სიდა გზის შიშის გამო და დარჩა ადგილობრივ. ზომხეიმ დაჭსაჟა მიტრიადატის მოკავშირენი. ათალი დაიჭირა და კოლხიდის გამკედ არისტარკი დასო ამ დროს თერისის მეფემ არტაგმა და ალბანის მეფემ იარაგესმა შეკრიბეს 75,000 ჯარი მტკვრის პირად. ეს ცნობა მიიღო ზომხეიმ, როდესაც ის აგრანაკტების ექსპედიციის და აქროსტრუნის ისტორიის გამოძიებაში იყო. ზომხეიმ მსწრაფად მიჰმართა საზომკრად. არ ვიცით რა გზას დაადგა ისა. ვიცით მხოლოდ, რომ ზომხეიმ გამართა სიდი მტკვარზე ვიდრე მეფეებს შეებოდა. შეშინებულნი მეფენი შეეფარდნენ ტყეს; ზომხეიმ შემოარტყა იმათ ჯარი, მისცა ცეცხლი ტყეს და ამოჭსოტა ვინც კი სულში ზოუცვიდა. მეფეები დამარცხდნენ და მიეცნენ ზომხეის, რომელმაც წაართვა იმათ დიდი სარჯი ამანათებითურთ. რომაელების ჯარი დაბრუნდა დადამალს ტყეებით დატვირთული 1). თვით სამაგ და ცაქეტის წლის მესხეცი მიტრიადატი უარ-ჭეკეს და დასტოვეს ეველა უახლოესმა ჩათესაგებმა და იმან საკუთარის სულით მოიკლა თავი. მიტრიადატის გვამი იმისმდე შეიღმა ფანანგაზა რომაელებს, მისცა, დაემანავა რომის და რომის მოწყალეობით ბოსფორის მეფობელი შეიქნა 2) პონტი, ბიარინია და ნაწილი კილიკიისა რომის პროკინციებად შეიარტესნენ. ეს იყო 65 წელს. ამ გვარადვე შეიფვალა სვე გარტისა 25 და კანბადოკიისა 17 წელს 3).

ზომხეის ცხოვრება და მოქმედება როგორცთაგ მცირეაზიაში, აგრეთვე იმისს ცაქეთ ადწერილთა ზღუტაფსისაგან, რომელიც 48

1) Dubois Voyage... t. II, p. 44—47.

2) *Шюссера Всемирн. Ист. т. IV, стр. 35, 36.*

3) *Asie Mineure. t. II, pp 362, 363.*

წელს ქრისტეს შობის წინ იშვა. რადგანაც აქ ჩვენთვის ღირსსსაცხობელია მსოფლიო ის ფაქტები, რომელნიც შეესებოდა ჰომეოსის მოღვაწეობას სომხეთში და საქართველოში, ამისთვის ჩვენ მსოფლიო იმათ მივუბრუნებთ ჩვენის მკითხველის ყურადღებას. ჩვენს მხარეზე პლუტარხს თავისა ცნობა გამოუყვრებია თეოფანეს წერილებიდან, რომელიც ჰომეოსის თურქი დაწვევებდა 1). აქ არ შეიძლება არ შევდევთ ერთს ფაქტზე. რომ გორკათაც პლუტარხს, აგრეთვე სხვა რომაელების დროს მწერლები, რომელნიც ჩვენს მხარეს შეესებოდა, თათქმის უკვლანი ბერძნები იყვნენ უკეთესნი იმათში არიან: სხიბნუსი და სტრახონი, რომელნიც ქვეყანადნენ ქრისტეს წინათ უჩინასკნელის საუკუნის გასულს და შემდეგ ჰირკელის საუკუნის დამდეგს და რომელთაც გადმოგვცეს: ჰირკელმა აღწერა ჰონტის შვილის ჰიჩისა ფაზიდან ბოსფორკამდე 2), მეორე მთელი სურათი კავკასიისა და იმისის ტომებისა; ქრისტეს შემდეგ მწერალნი — მეორის საუკუნისა აშვიანი და აჩრანნი, მეექვსისა — ზინკოანი იყვნენ აგრეთვე ბერძნები. ამათ ჩვენ «საქართველოში» თავისს აღვრის შევხვდებით. მკვლს ავტორებში ღირს — სხსსოვანი. ჩვენთვის რომელიც მწერალთაგანი არის მსოფლიო ტაციტი, უკეთესი და განკითხვებული უკვლს იმათს ისტორიკებში. ის ცნობობდა ჰირკელის საუკუნის ნახევარს ქრისტეს შობამდე და იმან ვადმოქცვა რამდენიმე სურათი ჩვენს მხარეზე. — ეს ფაქტები ამას გვიმტყვიებს, რომ რომელიც ისე ცნობის მოყვარენი არ იყვნენ, როგორათაც ბერძნები, რომ ბერძნები — ეს შემოთავ კთქვით — განათლებით ბერძნით მალდა იდგნენ იმათზედ. პლუტარხის ისტორიკულს თქმულებაში ჰომეოსზე გამომტყველებს როგორათაც ხასიათად რომელიც, რომელიც როგორათაც იმათი ხინარზე და მტაცებლობა, აგრეთვე იმათი აზრი და ცნობა ჩვენს მხარეზე....

1) Lebeau, Hist. du B—Emp. t. III, p. 331, n. 2.

2) Asie Mineure, t. II, p. 368.

ჩვენ მოვისსენეთ, რომ როდესაც მიტრიდატი ზომშიმ სამუდამოდ დასცა, მაშინ ის გაემგზავრა სომხეთისკენ თავისს სიძესთან ტიგრანთან. ტიგრანმა ახალ თუ არ შეიწყინა ის, ახი ტალანტიც 1) დაუნიშნა ჯილდოდ ვინც მიტრიდატს მოჰქვავდა და იმის თავს იმას წარუდგენდა. ეს თუა მიზეზი, ზღუტარხის სიტყვით, რომ ბუდაკრულმა მიტრიდატმა ეფრატის მდინარის სათავე გაიარა და სასწაროდ მიჰმართა კოლსიდას. ზომშიე შევიდა სომხეთში; აქ ის მიიწვია ტიგრან-მეფის შვილმა ემაწვილმა ტიგრანმა და თვითონაც მიეკება იმას აჩაქის მდინარეზე. აჩაქს, აშობის ზღუტარხი, იქვე აქვს თავიხი სათავე, საიდანაც ეფრატის გამომდინარებს, თუმცა ის აღმოსავლეთის მხრივ მიუძარტება და კასპიის ზღვაში ჩადის. ტიგრან-მეფემ თავისის დედა-ქალაქის კარი რომაელების ჯარს გაუღო და ზომშიის მიჰმართა თავის დასაგვრელად. როდესაც ის რომაელების სასტანს მგასლოვდა ცხენით, მაშინ ლიკტორებმა უბძინეს იმას; რომ ცხენიდან გადმოშინდარიყო, რადგანაც აქამომდე მაგალითი არ ეოფილბო, რომ მხედარს ვინმე გაეებნობო იმთს ბანაკში შესვლა. ტიგრანი ბძანებას დაჰმორჩილდა. გარდა ამისა იმან მოისხნა სძალი და გადასცა ლიკტორებს. წარუგვა რა ზომშიის იმან აისადა გვირგვინი, დახტო ზომშიის ფეხ-ქვეშ დაემსო დედა-მოწის და მიიწია ზომშიეს მუსღზე საამბოროდ; ზომშიემ ის წამოაეინა და თავისს კარავში მიიწვია. ზომშიე ტიგრანს დაჰმირდა ისეკ იმ ადგილებს, რაც იმას აქამომდე სჭეროყო, თვით შვილს დაუნიშნა ხოლო უჩის სამფლობელა, მაგრამ ამასთანავე მოსთხოვა ხუთი ათასი ტალანტი (თითქმის ცხრა მილიონ ხახკარი მანეთი თეთრი). დამშვიდებულმა ტიგრანმა მიიღო ეს ბძანება და გარდა ამისა აღუთქვა თვითოეულს იმისს ჯარის-კაცს თუძანზე მეტი, თვითოეულს ცენტურიონს

1) თვითო ტალანტი ჰქადგენდა ჩვენებურად 135 თუმანს თეთრს ფულს.

ოც და ორ თემან ნახევარი, თვითოეულს ტრამუნს თვითო ტალანტი. ემაწილი ტიგრანი არ დაჩხა კმაყოფილად. როდესაც ზომშიმ მამა-შვილი საუბრესე მიიწია, იმან უპასუხა: არც შენ ხარო საჭირო და არც შენ მარყალებო. ზომშიმ ის შესაბარკილებინა და თავისს სტრუბოფოდ დაიშა 1). თვით იუკრის მეტემ მიართო ზომშიის შიძემ რქროს სარდა და საჯდომი ტრონითურთ თავისის კრთგულობის ნიშად 2).

ზომშიმ დასტავა — განაკმნობს ზღუტარსი — აფრანდესი ხომსეთის მტელად და თვითონ შიბრიდატის კვალს შეუდგა. იმისი გზა გადიოდა იმ ტომთ საშუალ, რომელნიც კავკასიის გარეშემო ცხოვრობდნენ. იმათ შორის უფრო შემძენი არიან აღბანელნი და იუკრნი. იუკრნი ჭფლობენ მთელს სივრცეს მოსხის მთებამდე და პონტიამდე; აღბანელნი მკვიდრობენ აღმოსავლეთად და კასპიის ზღვის მხრივ. აღბანელები ჯერ მახრეს გზა, რომელიც ზომშიმ იმათ მოსთხოვა, შემდეგ ვა, ზამთარმა რომ აქ იმისი ვარი შეაყენა, ბარბაროსება ისრებულს იმ შემთხვევით, როდესაც რომაელები სატურნადლო დღეობას უქმობდნენ. აღბანელნი იუკრენ 40 ათასს გაცამდე. იმათ განვლეს კირხუსი (კირხუნი სხუ მტკვარი), რომელსაც სათავე აქვს იუკრის მთებში და რომელიც ეერთებს თუ არა სომხეთიდან მომდინარე არაქს, თორმეტის შესართავით ჩადის კასპიის ზღვაში. წინაგნი იტყვიან, ვითომც კირხუსს არ უერთდებოდეს არაქსი, რომ არაქსი ცალკე მიმდინარეობდეს კირხუსის მხლობლად და ცალკე იმავე ზღვაში ჩადიოდეს ზომშიის შექმლო მტრისთვის გასავალი შეკვრა. მაგრამ იმან მახრე გზა, მახუკან ის უცბა დაეცა აღბანელებს და და-

1) Plutarque, Vie des hommes illustres, trad. par Alexis Pierron. Paris, 1858, t. III, p. 155—157.

2) Ibid. p. 161.

ფანტა ისინი დიდის ზიანით. აღბანის მეფემ მოციქულების ზიანით ზომიერად შენდობა მოსთხოვა; ზომიერად მიიღო თხოვნა და შეძგეს მიჭმარათა იბერიელებს; რომელნიც ასე შრავდნა იუენენ, როგორათაც აღბანელნი, თუმა ამ უკანასკნელთა ახლავნებით აღმატებოდნენ. იმერეთ დიდი სურვილი ჰქონდათ მიტრიდატიხთვის სამსახური მიეგონათ და ზომიერად განედევნათ. იბერიი არაბ დროს არ უმოფილან არც მიდიელების და არც სპარსების ჰეგემონდომნი; თვით მსკდრონელთა იმპერიას არა ჰქონია იმათზე ბძანებლად... ზომიერად სძლია იმართდის ომში, მოუგლა ცხრა ათასი კაცი და ათი-ათასზე მომატებული დასტევევა. შემდეგ ის იბერიიდან მსწრაფელ გავიდა კოლხიდან, სადაც ფაზის სართავის მანლობლად იმას შეუერთდა სირვილირუსი თავისი ფლოტით, რომელითაც ის ზონტის ზღვას იცვავდა.

«დეენა მიტრიდატისა, რომელიც ბონოფარისა და Pulus-Mentides ტომებს შეეფარდა, დიად დამაბრკოლებელი საქმე იყო. ამასთანავე ზომიერად აცნობეს, რომ აღბანელი სელ-ახლად აიშაღნენო. ის დაბრუნდა და კიდევ გავიდა კიანუსს, თუმა მომატებულის დაბრკოლებით და შიშით: აქ ბარბაროსებს ნაპირები დოდად თურქე გაემბარებინათ; გაღმა მდინარისა დიდი გზა თურქე იყო განავლად სრავს და უწყალო მსარქში. ზომიერად გამსებინა ათი-ათასი ტიკი და ჭარი გაიყვანა შირის-პირ მტრისა, რომელიც საბრძოლად იდგა აბასის წელის კიდეზე. აღბანელებს ჰქვანდათ აქ 60 ათასი ჰეკითი ჯარი, 12 ათასი ცხენოსანი. მაგრამ ისინი ცუდად იუენენ შეიარაღებულნი; მომატებულნი იმათგანი პირუტყვის ტყავით იყო მოხილი; იმათ ბძანებლობდა მეფის ძმა სასელად კოსისი. ასტედა თუ არა ბრძოლა კოსისი მსწრაფელ მიივლტო ზომიერად და მასხლად იმას ისარი, რომელიც მსოლოდ შეესო იმისს ჯავსისს. ზომიერად თავისის მხრით სტეორცნა კოსისს ისარი და მოკლა ისა. შემობენ, ვითომც ამხილნები ჩამოსულიყუნენ იმ მთიდან, რომელიც თერმოდონის მდინარის

მსილობა: დ მდებარებს და მანძიროსების წყობაში იბრძოდნენ. მარ-
თლა და როდესაც ბრძოლის შემდეგ რომაელებმა მკვდრები განა-
რეს, იმათ გვაძინეს ჭიკაკს ამაზონების ფარები და თუბ-სანძელები;
მაგრამ არ შეუნიშნათ ეს არც ერთის დედაკაცის ტკიპი. ამაზონები
მკვიდრობენ ვაკვასიის მხარეში, რომელიც ჭიკაკიას დასტყვერის. ისი-
ნი არ აჩიან აღბანელების მოსაზღვრენი, რადგანაც იმათ ჭეოფენ გე-
ტები და ლეკები. ისინი ყოფილ-წლივ ორის თვის განმავლობაში უე-
რთდებიან ამ რა ტომს თურმოდონის სპირსე; ვადიბ ტაკლის შემ-
დეგ ისინი შედიან ისევ თავიანთს ქვეყანაში, სხვაც სრულებით მარ-
ტო ცხოვრობენ და აქ ანავითარი დამოკიდებულობა არა არის რა
იმთხა და მამაკაცებს შორისა.

ამ ბრძოლის შემდეგ შომშვიმ მიჭმართა ჭიკაკნიისკენ და კას-
პიის ზღვისკენ. იმან დაჯეო გზაზე მხოდოდ სამი დღე; მაგრამ აქ
ის შიანყდა მრავალ—ძალს შესამისს გველებს 1), რომელნიც ამ მხა-
რეებში იშოებიან. ამისგანთ ის ისევ უგუ-იჭა და მცირე—სომსეთა
ში შევიდა 2). გასაოცარი იყო შომშვიტ ტრიუმფი, იმისის შეხვლის
დროს რომში. მთელი რომი შეიძრა და სადღესასწაულად შეიძინა.
შომშვიტ წინ მიჭმართა წყრილები, რომელშიაც ისწებოდა ძლეული
ქვეყნები, შონტი, სომსეთი, კანზადოკია, შაფლაგონია, შიღია, კოლა-
ხიდა, აბრია, აღბანია, სირია, კილიკია, მუსკოტამია, ფინიკია, შა-
ლუბტინა, ურბასტანი, არაბისტანია... ძონსწებოდა აგრეთვე, რომ ამ
ქვეყნებში შომშვიმ აიღო 1000 ცხენ—ხიმაგრე და 300 ქალაქადე,
შოულთა ზღვის მკობრებს 800 კეში და დასასლათ 39 ქალაქი, რომ

1) ეს ადგილი უნდა იყოს მუღანი, რომელზეც აქამოდე მრავალი შესამანი გველი იცის (*Броневская Новейшая история о Кавказе, 1823, Москва, т. II, стр. 272—275*).

2) Plutarque... t. III, p. 157—159.

შუკუნიც მცხოვრებს დაეცალათ. ამასთანავე წერილები ამოაბუნენ, რომ საზოგადო შემოსავალი, რომელიც შომშეის წინაშე შეადგენდა 50 მილიონს დრაქმას, იმისის ძლევა-მოსილის მოქმედებით აღვიდა 80 მილიონამდე და 500 ათასს დრაქმამდე; რომ გარდა ამისა იმან შუკუ-მატა რომის ხაზინას მოჰყვდილის ფულით—თუ რქროსა და კერც-სლის ნიუთიერებით—20 ათასი ტალანტი. ტყვენი, რომელნიც ტრო-უმფს შეადგენდნენ, იყენეს მეგობართ უფროსებით გარდა, სომხეთის ქუთის ტივრანის შვილი თავისის ცოლით და ქალით, სოზიმე, მო-სუვის ტივრანის ცოლი, ურიების შუკუ არისტოხუდი, მიტრიდატის და და ხუთი შვილი, სვეითების დედა—გენი, და ამანათები აღბანუ-ლებისა, იბერებისა და კომპაგენის ქუთისა 1).

აქ სტატის შესავსებლად საჭიროდ ესადით ორიოდუ სიტყვაც დაურთათ. ჩვენ «საქართველოს» პირველს რკუელშივე მოვიხსენეთ, რომ სულ ძველად ჩვენის ქვეყნის სასულ—წოდება იბერია არ ისმა-რებოდა არც უცხო-ტომთაგან, არც ჩვენ წინა-პარტაგან 2). ის იხსე-ნება მხოლოდ იმ დროდამ, როდესაც რომაელები შემოვიდნენ ჩვენს მხარეში მიტრიდატთან საბრძოლელად. საკუთრივ ამ დროდამ იხსე-რება ის საზოგადოდ როგორათაც რომაელებისაგან, აგრეთვე ბერძენ-ებისაგან. სჩანსო, იტყვის გივანე სენ—მარტენი, რომ რომაელებმა ქპოვესო იბერია თვით საქართველოში და აქედამ გაავრცელესო იმისს გარეთ 3). შომშეის დროდამვე მოიპოვეს იმით დაწერილებით ცნობა იმ დიდ სავაჭრო გზაზე, რომელიც ინდოეთიდან კასპიის ზღვით ბონ-ტის ზღვის მხარეს მისდევდა. დასრულა თუ არა თავისი ომიანობა შომშეიმ წარგზავნა სსვა და სსვა მხარეს შცოდნენი და გამოცდილი პირნი, რომელთაც უნდა შეეგროვებინათ ამ საგნის შესახები ფაქტე-

1) Plutarque... p. 169—170.

2) გვერდი. 98.

3) Recherches... p. 63, 64.

ბი. ჩვენ ეს ეზა აღწერილი გვაქვს 1), ამასთვის იმაზე სიტყვას აღარ
 გავერცხლებთ. მხოლოდ დაურთავთ, რომ პლანის თქმით, (ცხლე-
 რობდა პირველს სუკ, ქრისტეს შემდეგ.), ინდოეთის სავაჭრო, რომ-
 ძელიც ერთიანად ნაკლებით შედგება სურვიუდუ ანუ სურამბდე, ხურა-
 მადამ აღწერებით და ცხენებით გადადიოდა სარაპანამდე, სივდამც ისეკ
 ნაკლებით მიემგზავრებოდა ზღვაში... პლანი ამბობს აგრეთვე, რომ
 რომაელების აღებ-მიცემობა სარაპანში ვაჭრებს აჭილდოებდაო ასის
 სარკებლით ასზე, მაგრამ ჩივის, რომ ეს აღებ—მიცემობა მეტად
 იზიდავდაო. აქ ოჭროს და კერცხლს, ახე რომ ყოველ—წლიც რომი
 ასს მიღიონს ხესტერცის 2) ჰგზავნიდაო სარაპანში 3).

დიმიტრი ბაქრაძე.

12 ივლისი, 1871.

მიმართულია მ. ი. ბაქრაძეს

1) სავაჭრო. მ. პირ. რკ. გვ. 75.

2) ხესტერცი აკრუსტო იმპერატორის დროს უდრიდა ფრან-
 ციფულს 20 სანტიმს. სანტიმი ფრანციაში შეადგენს $1\frac{1}{100}$ ფრანკი
 სხს ანუ 5 მუკინასს.

3) *Бронзовою Носильшия извѣстия о Кавказѣ. т. I,
 стр. 223—241.*

947.922

8325